

M. Dáwletov, Sh. Allaniyazova,
D. Seytqasimov, A. Dáwletova

QARAQALPAQ TILI

8-KLASS

Oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın klaslar
ushın sabaqlıq

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi
tárepinen usınıs etilgen*

Qayta islengen hám tolıqtırılǵan basılımu

NÓKIS
«BILIM»
2019

UOK 811.512.121'242
(075.3)
KBK 81.2.Qar
D—44

Qaraqalpaq tili. (Oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın 8-klasslar ushın sabaqlıq).
Nókis: «Bilim», 2019-jıl, 144 b.

Avtorlar: **M. Dáwletov**
Sh. Allaniyazova
D. Seytqasımov
A. Dáwletova

UOK 811.512.121
(075)
KBK 81.2.Qar
Q-50

Pikir bildiriwshiler:

- P. Allamberganova** — *Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, filologiya ilimleriniń kandidati, docent;*
- P. Kurbaniyazova** — *Nókis qalalıq 6-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń joqarı kategoriyalı qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı;*
- R. Niyetova** — *Nókis qalalıq 15-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı;*
- N. Qaljanova** — *Xojeli rayonlıq 10-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı;*

Shártli belgiler:

— Tapsırmalar

— Sorawlar hám tapsırmalar

ISBN 978-9943-4458-1-9

«Bilim» baspası, 2019
«Bilim» baspası, 2019

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNÍN MÁMLEKETLIK GIMNI

*I. Yusupov sózi
N. Muxammeddinov muzıkası*

Jáyhun jaǵasında ósken bayterek,
Túbi bir, shaqası mırnı bolar demek,
Sen sonday sayalı, quyashlı elseń,
Tınıshlıq hám ıǵbal sendegi tilek.

Naqıratı:

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan ańqıp, kiyik qashar shólinde.
«Qaraqalpaqstan» degen atırdı
Áwladlar ádiwler júrek tórinde.

Aydın keleshekke shaqırar zaman,
Mártlik, miynet, bilim jetkizer oǵan.
Xalqırnı bar azamat, dos hám mehriban,
Erkin jaynap-jasnap, máńgi bol aman.

Naqıratı:

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan ańqıp, kiyik qashar shólinde.
«Qaraqalpaqstan» degen atırdı,
Áwladlar ádiwler júrek tórinde.

§ 1. ÓZBEKSTAN — MENİN WATANIM

1-shınıǵıw. Tekstti oqıń. «Ózbekstan — meniń Watanım» temasına baylanıslı sáwbetlesıń.

ǴÁREZSIZ ÓZBEKSTAN

1991-jılı Ózbekstan xalqınıń ásirlik tilegi ámelge astı, Watanımız óz ǵárezsizligin daǵazaladı. Endi Ózbekstan dúnya jámiyetshiliginiń teń huqıqlı aǵzasına aylanǵan. Ol óziniń mámleketlik bayraǵına, gimnine, gerbine hám milliy valyutasına iye. Ózbekstan tez pát penen rawajlanıw jolınan barmaqta. Qısqa múddetlerde ol agrar respublikadan sanaatı rawajlanǵan mámleketke aylandı. Házirgi waqıtta dúyanıń avtomobil islep shıǵarıwshı 28 mámlekettiń biri ekenligi de pikirimizdiń dálili bola aladı.

Mámleketimizde júzden artıq millet wákilleri bir-birine dos, qádirdan bolıp, jurt mápi, Watan rawajlanıwı jolında pidákerlik miyneti menen bánt. Olardıń huqıq hám erkinlikleri kepillikke alınǵan. Sonıń ushın da olardıń erteńgi kúnnen kewli toq. Keleshekke zor isenim menen qaraydı.

2-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń hám yadlap alıń.

ÓZBEKSTAN

Ata jurtı — Túrktanı bar,
Tilde dástan ul-qızları bar,
Ulıǵbektiń juldızları bar,
Ózbekstan — Watanım meniń.

Duwtardaǵı tilla tar qusap,
Kúnshıǵısta kúndey jarqırıp,
Nawayıdan nusqa — «Shar kitap»,
Ózbekstan — Watanım meniń.

Bir dáryanıń eki jaǵısı,
Bir arbanıń eki arısı,
Biri — tulpar, biri — namısı,
Ózbekstan — Watanım meniń.

Ámir Temur sahıbqıranı,
Ullılıqtıń naǵız uranı,
Dúnya tursa ol da turadı,
Ózbekstan — Watanım meniń.

Aǵa-ini — ózbek, qaraqalpaq,
Ustaz-shákirt — Nawayı, Berdaq,
Ál-Beruniy tuwılǵan topıraq,
Ózbekstan — Watanım meniń.

Táriyiplewge hasla til jetpes,
Dańqı — dástan, xalqı — miynetkesh,
Ullılıqtan basqanı úyretpes,
Ózbekstan — Watanım meniń.

(T. Qabulov)

3-shınıǵıw. Sáwbetti rollerge bólip oqıń hám dawam ettiriń.

- Sálem, Ernazar.
- Sálem, Ayjamal.
- Bileseń be, búgin qanday kún?
- Awa, bilemen. Búgin Ózbekstan Respublikasınıń ǵárezsizlikke erisken kúni.
- Ózbekstan Respublikası óz ǵárezsizligine qashan eristi?
- Ózbekstan Respublikası óz ǵárezsizligine 1991-jılı, 1-sentyabrde eristi.
- Sen qalay oylaysań, ǵárezsizlik bizge nelerdi berdi?
- Ǵárezsizlik bizge óz huqıq hám erkinliklerimizdi, dinimizdi, tilimizdi qaytarıp berdi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ózbekstan Respublikası óz ǵárezsizligine qashan eristi?
2. Ǵárezsizlik degende neni túsinesiz?

3. Ğárezsizlik biziń xalqımızǵa ne berdi?
4. «Ğárezsiz Watan» temasında kishi kólemde shıǵarma jumısın jazıp keliń.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenşe
ǵárezsizlik	mustaqillik	независимость	егемендік	garaşsyzlyk
huqıq	huquq	право	құқық	hukuk
erkinlik	erkinlik	свобода	еркіндік	erkinlik
din	din	религия	дін	din
jámiyet	jamiyat	общество	қоғам	jemgyýet
bayraq	bayroq	флаг	жалау	baýdak
sanaat	sanoat	промышленность	санат	senagat
mámleket	davlat	государство	мемлекет	döwlet
mártlik	mardlik	храбрость	мәрттік	mertlik

ORFOEPIYA HÁM ORFOGRAFIYA

|| **Eske túsiriń:** Sózlerdi durıs aytıw qaǵıydalarınıń ||
jiynaǵı **orfoepiya** dep ataladı.

4-shınıǵıw. Gáplerdi orfoepiya qádesi tiykarında oqıp shıǵıń. Jazılıwınan ózgesherek bolıp ayılatuǵın sóz hám sóz dizbeklerine dıqqat awdarıń.

Balaların awıldan shıqqandaǵı páti ózgerip, qosıq aytıwı siyrekleyin dedi. Biraq heshbirinde sharshaǵanlıqtıń izi kórinbeydi. Júrip kiyatır, júrip kiyatır, sirá kólatlıqqa jete almay kiyatır. Hár jerde alaman tıshqanlar, sarı shunaqlar, iyretilgen jılanlar, basın kótere sala zıtqıp baratırǵan kesirtkeler ushırasadı. Dáslepki kóringenlerin isi erikkenler quwıp ketip, izde qalısağı. Taǵı da juwırıp kópshilikti quwıp jetedi. Kem-kem kózleri úyrenisip, qarabaraqtıń ishinen

atlıdan qashqan qoyanğa bazıda «kish-kishlegeni» bolmasa, buringıday kesirtke, jılan quwıp ketkendi qoydı. Joldı kesip ótken tasbaqalar da basın ishke tartqandı qoyıp, ótkinshilerge qarap, izde qalıp atır. Jaslar ele adımdı urıp kiyatır. Quyash ta batıwǵa qolaylasıp, qıp-qızıl bolıp ketti, ele kól joq. Balalar qumlardan ótti, toǵaylardan ótti, joldıń keyni tawsılmaı ketti. (*T. Qayıpbergenov*)

5-shınıǵıw. Teksttegi aytılwı hám jazılıwı ózgeshe sózlerge itibar beril.

1. — Tolıbay tasmańlay, Allamurat shaǵal degenler birinshi kámpisten (konfiskacıyadan) qaldı ma, Qunnazar ata?

— Hawwa (awa), hawwa (awa), ástapırallaa!

— Ekinshi kámpisten (konfiskacıyadan) sızıldı ma?

— Hawwa (awa), hawwa (awa)!

— Naǵaybıl Állekimov degen xat ákep (alıp kelip) berdi me?

— Onı bizge ákep (alıp kelip) berdi, bizge! — dep tesireydi Esbergenge Sayımbet, sen óziń, úyiń jańǵır, ishli-tıslı bolıp kárimizdi islep-aq júrgen ekenseń dá... (*Sh.S.*)

2. — Kiyim kerek bolsa, sotqa (sudqa) ber. Sot (sud) arqalı alasań.

— Sen nege oliyasań? — dedi oǵan Tawmurat. Óńsheń suwjúreklerge tap bolıppan-dá! Qáne, mashındı (mashınańdı) qattı aydaysań ba, joq pa?! (*Á.A.*)

|| **Eske túsiriń:** Sózlerdi durıs jazıw qaǵıydalarınıń ||
jıynaǵı **orfografiya** delinedi.

6-shınıǵıw. Sózlerde a háribiniń k hám g háripleri menen qońsılas bolıp keliwine, á háribiniń q hám ǵ háripleri menen qońsılas bolıp keliwine mısallar keltiriń. Olardıń (a hám á háripleriniń) jazılıwı menen aytılwına itibar beriń.

Úlgi: gaz, galstuk, kanal, karta, qáde, qálem, ǵálle, ǵárip hám t.b.

7-shınıǵıw. Gápkerdi kóshirip jazıp, aytılwı menen jazılıwı sáykes kelmeytuǵın dawıslı hám dawıssız háriplerdiń astın sızıń.

Minberge kóterilgen Qasım dáslep ádewir albırağan bolsa da, soñınan ózin oñlap aldı.

Dissertaciyanıñ birinshi bólimi erte dáwirdiñ tariyxı. Bul dáwirde Orta Aziya xalıqlarınıñ heshbirewi de ele tariyx betlerine shıqpağan. Yağnıy qáwimlik dáwir dep esaplanatuğın edi. Bular: Sak... Massaget... Gun... Qıpshaqlar... Olardıñ hámmesi de Orta Aziya xalıqların qurağan.

Qaraqalpaqlar tariyxında saklar hám massagetlerdiñ de ornı bólek edi. Ásirese, Aral teñiziniñ boyın jaylağan apasiaklar bularğa júdá jaqın. Bunnan qalğan estelikler «Hayallar patshalığı haqqında ertek», eramızdan burıngı altınshı ásirde jasağan massagetler málikası bolğan hayal patsha haqqında añız «Tumaris» bolıp, onıñ ayırım bólimleri qaraqalpaq xalıq dástanı «Qırq qız»da ushıraydı, — dep eskertti Qasım. Bunnan keyin Oğuz-qıpshaq dáwiri baslanıp, Qorqıt ata jırlarına kelip taqaladı. Qorqıt atanıñ jırları ázerbayjan, túrkmen, ózbek, qazaq, qaraqalpaq hám basqa xalıqlarda da bar. (*K. Mámбетov*)

Eske túsiriñ: Sózlerdiñ ayılıwı menen jazılıwı kóbinese sáykes keledi. Biraq ayırım sózlerde ayılıw menen jazılıw ortasında sáykeslik bola bermewi de múmkin. Sózdi dál jazğanımızday etip ayta bermewimiz de múmkin. Sebebi jazıw óziniñ qádelerine, al sóylew óz nızamlarına iye boladı. Mısalı: 1) **azańgı, túngi, kónbedi, basshı, sezse**. Bul sózler túbirleri tolıq saqlanıp, usılay jazılğanı menen sóylewde ózgeriske ushırap, **azańgı, túngi, kónbedi, bashshı, sesse** túrinde aytıladı. 2) **Kúlki, túlki, qulın, julın, gúrek, júrek**. Bul sózler imla qádeleri tiykarında usılay jazılğanı menen sóylewde **kúlkú, túlkú, qulun, julun, gúrók, júrók** túrinde aytıladı.

8-shunıǵıw. Aqırı **n** sesine tamamlanğan túbirge **b** sesinen baslanğan qosımta qosılğan sózlerge birneshe mısıl keltiriñ. Olardıñ ayılıw hám jazılıw ózgesheligin aytıp beriñ.

Úlgi: janba, isenbe.

9-shinigiw. Aqırı **n** sesine tamamlangan túbirge **q, g, d** seslerinen baslangan qosımta qosılğan sózlerge birneshe mısál keltiriń. Olardıń aytılıw hám jazılıw ózgesheligin aytıp beriń.

Úlgi: jonqa, tanğan, jónge.

10-shinigiw. Bas hárip penen jazılatuǵın hár túrli on bes sóz tawıp jazıń. Olardıń ne ushın bas hárip penen jazılatuǵının túsindirip beriń.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Orfoepiya degenimiz ne?
2. Orfografiya degenimiz ne?
3. Ózlerińiz aytılıwı hám jazılıwı ózgeshe sózlerge mısallar tabıń.

§2. Birinshi akademik — Marat Nurmuxammedov

11-shinigiw. Tekstti oqıń. «M. Nurmuxammedov — birinshi akademik» temasında sáwbetlesıń.

XX ásirdiń 60-80-jıllarında Ózbekstan kóleminde tanımalı ádebiyatshı dárejesine kóterilgen Ózbekstan Ilimler akademiyasınıń akademigi Marat Nurmuxammedov 60-jıllarda ilim izertlew jumısın tiykarınan XX ásir prozasınıń áhmiyetli máselelerin izertlewge baǵıshladı. Onıń «Házirgi proza haqqındaǵı oylar» (1962), «Seydan ǵarrınıń gewishi»nde kórkemlik sheberlik máselesi» (1960), «Aqdárya» romanı haqqında» (1963), «Balıqshınıń qızı» romanı sıyaqlı bir qatar maqalaları qaraqalpaq ádebiyatında proza janrınıń payda bolıwı hám qalıplesiwin kórsetip beriwge baǵıshlangan jumıslar edi. Ol 1965-jılı proza haqqındaǵı bul izertlewlerin juwmaqlastırıp, doktorlıq dissertaciya jaqladı. 70-80-jıllarda M. Nurmuxammedov kóbirek qaraqalpaq ádebiyatınıń teoriyalıq máselelerine qızıǵıp, «Qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń dórewi» (1968), «Túrkiy tilles ádebiyatlarında awızeki hám jazba tradiciyalardıń sintezi haqqında» (1981) sıyaqlı maqalalar dóretti.

Soʻngi jillarda M. Nurmuxammedov Pushkin shıǵarmalarınıń Orta Aziya xalıqları folklorı menen baylanısın izertlewge arnap «Pushkin hám Orta Aziya xalıqlarınıń folklorı», «Pushkin, Orınbor hám orınborshılar» (1981—1983) kitapların dóretti.

12-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń hám yadlań.

MARAT NURMUXAMEDOV TÍ ESKE TÚSIRIW

Juldız aǵıp ketse aqshamǵı waqta,
Birden sen túserseń yadıma meniń.
Jasın tústi dese jasıl daraqqa,
Dárhál sen túserseń yadıma meniń.

Izmir shóllerinde esken samallar,
Türkiy tilde jollap qayǵılı xabar,
Iyesin joǵaltqan bir at janıwar,
Tınbay segbir tartar yadımda meniń.

Eki suńqar izli-izinen hawada,
Qanatları sınıp tústi qıyaǵa,*
Táǵdır qastın tikkendey bir uyaǵa,
Ne qıyallar kelmes yadıma meniń.

Hiylekerlik jolın tutqandı kórsem,
Alımsıp tapsıǵan nadandı kórsem,
Júyrik saǵındırar shabandı kórsem,
Sodayda túserseń yadıma meniń.

Birewler ańbasa, birewler ańlar,
Dúnyaǵa kóp kelmes gózzal insanlar,
Ájel naymıt ol hám jaqsını tańlar,
Diydarıń mór basqan yadıma meniń.

(I. Yusupov)

* Akademik M. Nurmuxammedov 1986-jılı Izmirde (Türkiyada) avtokatastrofadan qaytıw boldı. Al ákesi, Kóptilew Nurmuxammedov Qaraqalpaqstan húkimetiniń basshısı, jaslay stalinlik repressiya qurbanı bolǵan edi. (I.Y.).

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. M.Nurmuxammedov ilimniń qaysı tarawı boyınsha jumıs alıp barǵan?
2. Ilimpazdıń ákesi kim hám ol qanday jumıslarda islegen?
3. Qaraqalpaqstanlı basqa qaysı ilimpazlardı bilesiz?
4. M.Nurmuxammedovtıń shıǵarmaların atap ótiń.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenşe
ádebiyatshı	adabiyot-shunos	литературовед	әдебиетші	edebiyatçy
alım	olim	ученый	ғалым	alym
ádebiyat	adabiyot	литература	әдебиет	edebiyat
másele	masala	вопрос	мәселе	sorag
jasın	yashin	гром	найзағай	ýyldyrym
túrkiy til	turkiy til	тюркский язык	түркі тілі	turki dil
qayǵılı	qayǵuli	печальный	қайғылы	gamgyn
hiylekerlik	ayyorlik	хитрость	айлакерлік	hiýlegärlik
diýdar	diydor	лицо	дидар	didar

LEKSIKOLOGIYA. QARAQALPAQ ÁDEBIY TILINIŇ SÓZLIK BAYLÍǴI HAQQÍNDÁ TÚSINIŇ. ULÍWMA QOLLANÍLATUǴIN SÓZLER HÁM TERMINLER

Eske túsiriń: Leksikologiya dep sózlerdiń leksikalıq mánisin hám qollanılıwın úyretetuǵın til iliminiń tarawına aytamız.

13-shınıǵıw. «Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi»ndegi tómendegi **bas, bel** sózleriniń mánilerine itibar berin, salıstırıp kórin, parqın anıqlań.

Bas. at. 1. Adamzat penen haywanattıń eń joqarǵı bólegi, múshesi, miydiń ornalasqan jeri: ...barlıq topıraqtı **basıma** shasha bergen ekenmen. (*J.A.*) 2. Hár túrli ósimliklerdiń, aǵashlardıń, shóplerdiń eń joqarıdaǵı ushı, tóbesi: ...júweriniń **basları** at dorbaday. (*T.Q.*) 3. Jaydıń, úydiń, tamnıń bası: Qurı tamnıń **basında** dep aytıp atırman. (*T.Q.*) 4. Tawdıń, qırdıń, minaranıń hám basqa da nárselerdiń tóbesi, eń ústi, eń biyik jeri, shıńı: Taw **basında** oynar jáyran. (*I.Yu.*) 5. Bir nárseniń baslaması, dáslepki waqtı: XIX ásirdiń basında Xiywa xanına qarsı kóterilis jasaǵan. (*Q.A.*) 6. Bir nárseniń aynası, dóğeregi, hádiyseniń qaptalı: Jer **basına** jetkennen soń. (*I.Yu.*) 7. San muǵdarı menen esaplangandaǵı dana, shama, muǵdar: Kólik malları 27928 bas. (*gazetadan*) 8. Atqaratuǵın xızmeti jaǵınan joqarı, basqarıw isin júrgiziwshi: Laureat bas injener. (*G.E.*)

Bel. at. 1. Qazıw hám jerdi islew ushın polattan yamasa temirden islengen qural: Diyqanlar **bel** menen qazadı arna. (*I.Yu.*) 2. Arqa jawırın menen quyımshaqtıń aralarındaǵı jińishke dene, organizm bólegi: Qamshısın **beline** qıstırdı. (*J.A.*)

Eske túsiriń: Qaraqalpaq tiliniń sózlik baylıǵına júdá erte zamanlardan baslap házirge deyin qollanılp kiyatırǵan **kóshe, jer, aspan, qala, jawın, balta, kóz, jan, kitap** sıyaqlı sózler menen birge jámiyettiń rawajlanıwı menen dóregen **uyalı telefon, internet, bankomat, kredit, terminal** hám t.b. sıyaqlı jańa sózler kiredi.

14-shınıǵıw. Gápplerdi oqıp shıǵıń. Qara háríp penen berilgen sózlerdiń mánilerin túsindirıń.

1. Júz **adım** shaması izinde ústi-bası órim-órim, qap-qara kir, **basında** pilteleri kórinip tozıwı jetken góne **taqıya**, jalańayaq, eki shekesinde tulımshaqları úrpeygen on bir-on eki jaslar shamasında aq quba, qır murınlı bala ere almay keyinlep kiyatır. 2. Balanıń da arqalaǵan **túyinshigi** bar. 3. **Júrisi** dım ǵana ónimsiz. 4. **Hayal** anda-sanda artına burılıp qaraydı. 5. Kem-kemnen **jawın** kúsheyip, aspannıń

túbi túskendey, sheleklep quya basladı. 6. — Jerdi ne qılasañ, onnan da **bizikinde** júre berseñ-o... 7. Álle nárselerdi aytıp, óz-ózinen **gúbirlendi**. 8. Ağıl-tegil bolıp otırǵan **apa-sın** kórip, Tóreshtiñ kewli buzıldı. 9. Basın ózine tartıp, Turımbet betine betin **tiygizdi**. (N.D.)

Eske túsiriñ: Jámiyettegi hámme adamlar ushın teńdey túsiniikli, ortaқ qollanılatuǵın **toǵay, men, sen, ol, dárya, kól, qızıl, sarı, kók, jeti, toǵız, on, erteñ, búgin, keshe, házir, keyin, tur, sóyle, ayt** hám t.b. sıyaqlı sózler **ulıwma qollanıwshı** sózler dep ataladı.

15-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara háríp penen berilgen ulıwma qollanıwshı sózlerdiñ mánilerin aytıp beriń.

Ekinshi kúni **azanda** Temirxan ata balalardı **kól** ishi menen **tanıstırdı**. Qalay etip **pishendi** orıw kerekligin túsindirdi, biraq bul kúni heshkim de pishen orıwǵa kirirken joq. **Hámmesi** de kól ishın qıdırıp, dem aldı. **Balalar** biraz dem algannan keyin, Temirxan ata olardıń bazı birewlerine **aǵash** shawıp ákeliwdi, kimine **otın** tayarlawdı tapsırdı. Keshke shekem kewlindegisiniń barlıǵın da isletti. Sóytip, ǵarrı óz miyneti menen **jaslardıń** jataq orın ushın shatır dúzetip berdi. Shatır oǵada sulıw hám kól ishinde ayırıqsha kózge túsetuǵın **appaq** sán berip turdı.

— Endi men qaytayın, balalarım, — dedi Temirxan ata kelesi kúni azanda, — **búginnen** baslap meniń aytqanımday etip ora berińler.

Bul waqıtta **tań** atıwǵa meyil berip, kún shıǵıp juldızlar serpile baslaǵan edi. Balalar da álleqashan turıp, **shay** iship atır. (T. Qayıpbergenov)

Eske túsiriñ: Ilimniń hár qıylı tarawlarına tiyisli bolǵan bir mánili sózler **terminler** dep ataladı. Máselen, til bilimine tiyisli **fonetika, grammatika, athq, feyil, sinonim** hám t.b., ádebiyat ilimine baylanıslı: **poeziya, lirika, peyzaj, gúrriń, dástan, syujet** hám t.b., fizika ilimine baylanıslı: **kúsh, tezlik, akustika** hám t.b. ilim tarawlarına tiyisli terminler bar.

16-shınıǵıw. Berilgen mısallardan ulıwma qollanılıwshı sózlerdi bir bólek, termin sózlerdi bir bólek ayırıp, kóshirip jazıń. Mánilerin aytıp berıń.

Student, oqıwshı, dizel, peyzaj, kóshe, kompoziciya, qarın, melodiya, at, eshki, dialog, gúrriń, povest, janr, bala, qız, elegiya, tezlik, energiya, sım, antonim, sabaq, gilem, organika, gaz, ertek.

17-shınıǵıw. Tekstte berilgen gáplerden terminlerdi tawıp, olardıń mánilerin anıqlań hám qanday mánide qollanılıp turǵanın aytıp berıń.

1. Tábiyatta da, texnikada da traektoriyaları tuwrılardan emes, al iymek sızıqlardan ibarat bolǵan qozǵalıslar oǵada jiyi ushırasadı. 2. Bunday qozǵalıslar iymek sızıqlı qozǵalıslar dep ataladı. 3. Mısalı, eger qozǵalıstı tegislikte bolıp ótse, onda bul qozǵalısta eki koordinata: x hám y ózgeredi. 4. Qozǵalıstıń baǵıtı, yaǵnıy tezlik vektorınıń baǵıtı da ózgeredi. 5. Eger buǵan tezlik hám tezleniw modulleri de ózgeriwi múmkin ekenligin qossa, onda iymek sızıqlı qozǵalıstıń qanshama quramalı ekenligi anıq boladı. 6. Mexanikanıń máselelerin sheshiw ushın tezliktiń hám tezleniwdiń mánislerin esaplay biliw ayırıqsha áhmiyetke iye bolǵanlıqtan, biz eń dáslep bul shamalardıń qalay ózgeretuǵının anıqlawımız tiyis. 7. Qosımta — lingvistikada morfemalardıń bir túri. 8. Magniy — ximiyalıq element. 9. Eksperiment tildi izertlew islerinde de paydalanıladı. (*Sabaqlıqtan*)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Leksikologiya neni úyrenedi?
2. Sózlik baylıq degende neni túsinesiz?
3. Ulıwma qollanılıwshı sózler degenimiz ne?
4. Terminler dep qanday sózlerge aytamız?
5. Hár qıylı ilim tarawlarına tiyisli terminler tawıp, olardıń mánilerin túsindirıń.

Sózlik

Qaraqalpaq-sha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
sóz mánisi	sóz mánosi	значение слова	сөз мағынасы	söz manysy
taraw	soha	отрасль	тарау	ugur
túsindirme	izohli	толковый	түсіндірме	düşündürmek
sózlik	luğat	словарь	сөздік	sözlügi
adım	qadam	шаг	адым	adim
túsinikli	tushunarli	ясно	түсінікті	düşnükli
pishen	pichan	камыш	камыс	gamys
til bilimi	tilshunoslik	языкознание	тіл білімі	dil bilimi

§ 3. Aralım — dártim meniń

18-shúnıǵıw. Tekstti oqıń. «Aralım — dártim meniń» temasına baylanıslı sáwbetlesıń.

Aral teńizi tiykarınan shól hám yarım shól zonada jaylasqan bolıp, teńizdi kosmostan qaraǵanda qurǵaqlıqtan anıq ayırılıp kórinip turadı. Aral teńizi jer sharındaǵı qurǵaqlıqtaǵı kól-teńizlerdiń kólemi boyınsha 4-orındı iyeleytuǵın edi. Teńizdiń jaǵası Ústirt hám Qızılqumnıń jaǵası menen shegaralasatuǵın edi.

Házirgi waqıtta teńizdiń suwınıń duzlılıǵı artıp ketti. Teńizge Ámiwdárya hám Sırdárya 1960-jılları 60 kub km. suw quyǵan, sonnan Ámiwdárya 40 kub km, al Sırdárya 18 kub km suw quyǵan. (Sırdárya suwınan erteden baslap awıl xojalıq eginlerine kóp paydalanǵan) eki dárya jılına 200 mln. tonna hár qıylı jınıslardı ózi menen alıp kelip, sonnan jılına 5 mln. tonna qumlı-taslı jınıslardı alıp kelip quyıp turǵan. Ámiwdárya dúnya júzindegi eń ılaylı bolıp aǵatuǵın dáryalar qatarına kirgen.

Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, 1961-jılǵa deyin Aral boyı jerleri sulıwlıǵı, tábiyatınıń gózzallıǵı menen átiraptaǵı shól-lerden keskin ajırılıp turǵan. Usı jıllarda Aral teńiziniń kólemi eń joqarı bolıp 53,4 m, suw kólemi 1064 kv.km,

suw beti tegisligi 66 mıń kv.km. di quraǵan. Oǵan Sırdárya hám Ámiwdaryadan hár jılı derlik 56 kub km. suw kelip quyǵan. 1994-jılǵa kelip Aral teńizindegi suwdıń tereńligi 32,5 metrge, suw muǵdarı 400 kub km, suw betiniń maydanı 32,5 miń kv.km ge páseyip ketken. Samal qurıǵan Aral túbinen duz hám shańlardı júzlep kilometrlerge ushırıp ketpekte. Bunday jaǵday Aral teńizi átirapındaǵı klimattıń buzılıwına alıp keldi. Házirgi kúnde Aral mashqalasın she-shiw globalıq masshtabta BMSH, Jáhán bankı sıyaqlı xalıq-aralıq shólkemler járdeminde ámelge asırılmaqta.

1995-jılǵa kelip, keyingi 34 jıl ishinde teńiz suwınıń tereńligi 17 m ge páseyip ketkenligi málim boldı. Nátiyjede teńiz ekige «Úlken» teńiz hám «Kishi» teńizlerge bólinip ketti. 1999-jılǵa kelip, «Kishi teńiz»diń suw tereńligi 2,5 m ge páseygen bolsa, «Úlken teniz»diń suw tereńligi 20 m ge páseydi.

19-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń hám yadlań.

ARAL TARIYXÍNAN

Aydınlı Aral, tilge alsam atıńdı,
Sen qozǵaysań júrek muhabbatımdı,
Óziń kibi tolqınlatıp jırımdı,
Yosh bereseń, ash! — degendey sırımdı,
Sırlas bolıp meniń ata-babam da,
Aralım dep, ósken seniń jaǵańda,
Sende olar túrli kásip-kár etken,
Ata-babalardıń sen kórdiń kózin,
Tiliń bolsa aytar ediń tap óziń,
Saǵan málim kimniń kelip-ketkeni,
Qaysı ásirde ómirińniń ótkeni.
Doslıq sezim tolı júrek boyıńda,
Bir waqıtta Taras júrdi boyıńda,
Panaladı, ol da seni anam dep,
Sen de qushaq ashtıń, onı balam dep.
Jaǵańda sayrattıń búlbúl Berdaqtı,
Aynalańa qurıp jatqan shatırdı.
Sen kórdiń xalıq ulı talay batırdı,

Sheksiz Ústirtlerde bawırın basıp,
 Joldasıńday jattı saǵan sırlasıp,
 Qara bultlar kóship júrdi ústińde,
 Nurın shashıp kún kúlmedi kóksińde,
 Bult gúrkirep, geyde jarq etip jaqtı,
 Aspan jarılǵanday shaqmaqlar shaqtı:
 Ala burqan dawıllardıń ishinde,
 Kimler gúreskeni bar ma esińde?
 «Baxıt ushın ósem — óldim demespen»
 Dep gúresken erler shıǵa ma esten!
 Degendey, Aralım, sır jatır sende,
 Sırıńa súńgiwge qushtarman men de.

(X.Seytov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Aral teńizi qay jerde jaylasqan?
2. Tolıp-tasıp turǵan dáwirinde kólemi jaǵınan neshinshi orında turǵan?
3. Aral teńizine qaysı dáryalar quyadı?
4. Aral teńizinen qanday balıqlar awlangan?
5. Házirgi waqıtta Aral teńizin qutqarıw ushın qanday jumıslar islenip atır?
5. «Aral mashqalası — dúnya júzilik mashqala» temasında kishi kólemde shıǵarma jazıń.
6. Qosıqtıń qálegen 3 kupletin yadlań.

Sózlik

Qaraqalpaq-sha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
teńiz	dengiz	море	теңіз	deňiz
kól	kól	озеро	көл	köl
apatshılıq	ofat	стихия	апатшылық	ahyrzaman
duzlı	tuzli	соленый	тұзды	duzly
samal	shamol	ветер	жел	şemal
shól	chól	пустыня	шөл	çöl
qurǵaqlıq	quruqlik	суша	құрғақтық	guraklyk

dárya	daryo	река	дария	derýa
maydan	maydon	площадь	алаң	meýdan
jaǵa	qirǵoq	берег	жаға	kenar
terehlik	teranlik	глубина	тереңдік	çuññurlyk
tolqın	tólqin	волна	толқын	tolkyn
quw	oqqush	лебедь	аққу	ak guş
kespe	bólak	кусок	кеспе	bölek

TURAQLÍ SOZ DIZBEKLERI

Eske túsiriń: Eki yamasa birneshe sózlerdiń dizbe-
ginen turıp, ańlatatuǵın mánisi bir sózge barabar
dizbek **turaqlı sóz dizbegi** yamasa **frazeologizm** dep
ataladı. Mısalı: **Iyt ólgen jer** (alıs), **kóz saldı** (qaradı),
kózdi ashıp jumǵansha (tez) hám t.b.

20-shınıǵıw. Sózlikten paydalanıp, berilgen turaqlı sóz dizbek-
lerine sinonim sózlerdi hám antonimlerdi tabıń.

1. Ókshesi kóteriliw. 2. Qarasın batırıw. 3. Túyeniń ústi-
nen iyt qabıw. 4. Ala jipti kesisiw. 5. Júzikke qas qondır-
ǵanday. 6. Qası-qabaǵına qaraw. 7. Kóz benen qastıń ara-
sında. 8. Túbine duz egiw. 9. Tisinen shıǵarmaw. 10. Qasa-
rısқан jerden qan alıw. 11. Ayaǵına qoz basılıw. 12. Qas
qoyaman dep kóz shıǵarıw. 13. Pıshaq keskendey qoyıw. 14.
Tis qaqqan. 15. Tili tıǵılıw. 16. Awızı bos. 17. Ishi janıw.

21-shınıǵıw. 1-tapsırma. Berilgen turaqlı sóz dizbeklerin oqıń
hám olardıń qanday dara sózlerdiń mánisin berip kelgenin túsın-
diriń.

Bawır basıw, kóz ushında, júrek jalǵaw, qulaq aspadı,
iyne menen qudıq qazıw, pıshaq arqası, kirpigi ayqaspadı.

2-tapsırma. Atalǵan turaqlı sóz dizbeklerin keltirip, gápler
dúziń.

Úlgi: Qulaq túriw. Baxtiyar anasınıń gáplerine **qulaq túrip** otırdı.

22-shınıǵıw. Berilgen tekstten turaqlı sóz dizbeklerin tabıń. Olardı ózińizdiń ana tilinizdegi variantları menen salıstırıń.

1. Sóytip, birew óliwge tayarlanıp atırsa, pisin qurtıp, poezd pıs-pıs-pıs etip toqtap atır. 2. Onıń bir aqsham jıllı jerde jatıp ház etermen degeni bolmadı, tez ketpese anaw kisi kelip, tutıp beretuǵınday kórine berdi kózine. 3. Hayal jarılarga jan tappay jabıǵıp qalǵan ba: «Ja-aq aǵa, kesgellem jibermeymen», — dep gápin dawam ete berdi. 4. Taza japqan zaǵaradan enapattay nan, eki qaǵaz shay, bir qadaqtay gelle qant berip, xoshlasıwǵa kózi qıymay, izinen baladay bozlap jılap qaldı. 5. Ózi de bastan ótkenleriniń jeńil-jelpisin tiyip-qashıp ǵana ayttı. 6. Bunıń ózi nárese qızbaytuǵın, qoy awzınan shóp almaytuǵın, qaqañ-soqań menen de isi joq. 7. — Bir aydan qırta-qırt paxta baslanadı, sonnan burın oqıp qalıń, onnan soń qolıńız tiymey qaladı, — dep qıstastıradı Mádiyar bileklerin. 8. — Neǵıp júrgenińizdi siz ózińiz bilesiz, bunı men betińizge baspayman. (*Sh. Seytov*)

23-shınıǵıw. Turaqlı sóz dizbekleriniń óz ana tilinizdegi variantların tabıń. Olardıń qatnasında gáp dúziń.

1. Awzınan aq iyt kirip, qara iyt shıǵıw. 2. Párwayı pánseri. 3. Qısqa jip gúrmewge kelmew. 4. Sózin jutıw. 5. Jelkesiniń shuqırın kórsetiw. 6. Úskini quyılıw. 7. Asıǵı alshı. 8. Kóz jumıw. 9. Ala jipti kesisiw. 10. Salısı suwǵa ketiw. 11. Ayǵa qolı jetiw. 12. Bir awızdan. 13. Kózdi ashıp jumǵansha. 14. Háp zamatta. 15. Eki joldıń ortasında. 16. Sabır kesesi toliw. 17. Kúlin kókke ushırıw.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Turaqlı sóz dizbekleri degenimiz ne?
2. Olardıń tildiń sózlik baylıǵın rawajlandırıwdaǵı ornı qanday?
3. Kórkem shıǵarmalardan turaqlı sóz dizbeklerin tabıwǵa hárezet etiń.

§ 4. Til ósiriw

24-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep berıń.

SÓZ QÚDIRETI

Ertede awı júirse de dawı júrmey, kem-kemnen kámbaǵallasıp baratırǵan diyqan jol shetinde oylanıp tursa, ápiwayı kiyingen bir jolawshınıń ótip baratırǵanın kóripti. Sonda diyqan:

— Áy danışpan, ne eksem, men bayıp ketemen? — dep másláhát soraptı.

Jolawshı oǵan piyaz egiwdi másláhát etipti.

Írasında da, biytanı jolawshınıń gápine kirgen diyqan sol jılı júdá bayıp ketipti. Baylıǵınan, másliginen kózi jer kórmey qalǵan diyqanǵa jáne sol ápiwayı kiyingen jolawshı ushırasıp qalǵanda:

— Áy gedey, ne eksem, men jáne de bayıp ketemen? — dep ekinshi mártebe soraptı.

Sonda ol jáne bir basqa eginniń atın aytıp, jolın dawam etipti. Táǵdirdiń qılǵanına qarań, keyingi jılı diyqannıń áwmeti kelmey, aldınıǵıdan da beter jarlılanıp qalıptı.

Bunnan júdá ǵázeplengen diyqan sol bayaǵı jolawshını sabırsızlıq penen kúte baslaptı. Aqırı, ol tanı jolawshı menen dus kelipti hám:

— Áy jolawshı, nege meni aldadıń? Seniń gápińe erip, jáne de bayıw ornına burınıǵıdan da beter kámbaǵal bolıp qaldım ǵoy! — dep ǵázeplenipti.

— Ózińdi bas, — depti oǵan jolawshı, birinshi jılı sen maǵan «danışpan» dep múráját ettiń. Men saǵan danışpannıń juwabın berdim. Nátiyjede sen bayıp kettiń. Keyingi saparı bolsa, maǵan «gedey» degen sózdi múnásip kórdiń hám saǵan gedeydiń juwabın berdim, — degen eken.

(Ózbek xalıq ertegi)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Diyqan kimdi kórdi?
2. Diyqan jolawshıǵa birinshi saparı ne dep múráját etti?

3. Ekinshi saparı ne dedi?
4. Danışpan qanday jol kórsetti?
5. «Sóz qúdireti» temasında óz ara sáwbetlesin.

Sózlik

Qaraqalpaq-sha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
kámbaǵal	kambag'al	бедный	кедей	garyp
jol	yo'l	дорога	жол	ýol
ápiwayı	oddiy	простой	қарапайым	ýönekeý
piyaz	piyoz	лук	пияз	sogan
danışpan	donishmand	мудрец	данышпан	akyldar
juwap	javob	ответ	жауап	jogap

§ 5. Men súygen qaharman

25-shınıǵıw. «Qırq qız» dástanındaǵı Gúlayım hám Arıslan obrazları haqqında óz ara sáwbetlesin.

«QÍRQ QÍZ» DÁSTANÍ

Qaraqalpaq xalqınıń dóretiwshilik uqıbınan ájayıp gúwalıq beretuǵın «Qırq qız» dástanı dúnya ádebiyatı ǵáziynesiniń altın qorınan bekkem orın alǵan esteliklerdiń biri. Dástan 1939—1940-jılları ataqlı Qurbanbay jırawdan jazıp alındı. 1949-jılı baspadan shıqtı. Soń rus, ózbek, qazaq, túrkmen tillerinde basıldı. Dástannıń xalıq súyiwshiligine iye qunlı miyras ekenligin onıń rus tilinde úsh ret basılıp shıqqanlıǵı jaqsı dálilleydi. Dástan shet ellerde de keńnen belgili.

«Qırq qız» dástanında qaraqalpaq xalqınıń sırt el basqınshılarına qarsı azatlıq gúresi, xalıqtıń ádil, baxıtlı turmıs ushın umtılıw tilekleri, tuwǵan elge, jerge degen tereń patriotizmi joqarı kórkemlik penen súwretlengen. Dástannıń baslı ideyası — Xorezm xalıqlarınıń doslıǵın jırlawdan ibarat.

Waqıyanıń ideyalıq mazmunınıń tiykarı — Gúlayım hám Gúlayım basqarǵan qırq qız. Gúlayım basqarǵan qırq qız

eldiń gárezsizligin sırtqı dushpannan qorgáw, eldi abadan etiw, eldiń ar-namısına heshkimniń qolın tiygizbew, taǵı da sonday jaqsılıq háreketlerdiń jolında janların ayamay is etedi, bul jolda talay-talay jeńislerge erisedi, oylaǵan maqsetlerine jetedi.

Gúlayım batır, batır qızlardıń sárdarı, tek ǵana batırlarǵa járdem beretuǵın joldası sıpatında emes, batırлықtı ózi baslaytuǵın qaharman qız. Ol aqıllı sırtqı jawlardıń topılıs etetuǵının túsinedi. Olarǵa eldiń erkin basqılatqısı kelmeydi.

Gúlayımniń hújdanı taza. Ol joqqa-barǵa isenbeydi, jaǵımpazlıqtı, shuǵılshılıqtı jek kóredi. Xalıq basına qayǵı tússe, Gúlayım daǵdarısqa túspeydi, xalıqtıń janın qıynaǵan jaranı jazıw ushın, xalıqtı qayǵıǵa salǵan hádiyseni joq etip, xalıqtıń kewlin shad etiw ushın úmit penen, isenim menen, jiger menen iske kirisedi. Xalıqtıń baxıtsızlıǵına sebepshi bolǵan jawız adamlardı, Surtaysha uqsaǵan zulımlardı joq etiw ushın belin buwıp gúreske shıǵadı.

Arıslan — Xorezmniń jigiti. Bunı Gúlayım menen ushı-rasqanda ózi bılayınsha bayan etedi:

Árman menen sarǵaydı bul aq júzim,

Buzıq emes tuwrı edi negizim,

Árman menen ótken jılı ayrıldım.

Tuwıp-ósken elim edi Xorezm.

Bul jerde Arıslan «negizi durıs» dep óziniń xalıqtıń azatlıǵı ushın, xalıqtı qorlawshı xanlarǵa qarsı taysalmay gúreskenligin, júrek hújdanın taza uslap jırtqısh xanlardıń aldında jaramsaqlanbaǵanlıǵın, óz basınıń ǵamı ushın olarǵa bas iymegenligin aytadı. Gúlayım sıyaqlı batır qızdıń onı súyiwi de usıdan. Gúlayım onı erligi, ózi menen bir pikirde ekenligi, ar-namıshılıǵı hám xalıq ushın xızmet etetuǵınlıǵı ushın súyedi. Arıslan basqınshılardan, zalım xanlardan xalıqtı qorgap, ádillik penen el basqarıwdı quwatlaytuǵın batır.

26-shınıǵıw. «Men súygen qaharman» temasında sáwbetlesin.

Ataqlı alımlardan biri: — «Ózimdegi barlıq jaqsı qásiyetler ushın kitaptan minnetdarman», — degen eken.

Men de kitap oqıwdı júdá jaqsı kóremen. Tariyxıy romanlardı oqıw maǵan unaydı. Olardan ullı insanlar ómiri haqqında bilip alaman.

Men qaraqalpaq tilin jaqsı bilemen. Sonıń ushın qaraqalpaq tilinde de kitaplar oqıp turaman. Házir men Tólepbergen Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» romanın oqıp atırman. Onda Maman biy, Aydos biy hám Ernazar alakózlerdiń ómiri hám iskerligi, olardıń qaraqalpaq xalqınıń turmısında tutqan ornı haqqında keń túrde bayanlap berilgen. Kitaptı qolıma alıwım menen hámme nárseni umıtaman. Onı qolımnan taslaǵım kelmeydi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Qırq qız» dástanınıń baslı ideyası ne?
2. Gúlayım óz elin qaysı jawlardan qorǵaydı?
3. Siziń súygen ádebiy qaharmanıńız kim?
4. Bos waqtıńızda qanday ádebiy kitaplar oqıwǵa qızıǵasız?
5. «Men súygen qaharman» temasında óz ara sáwbetlesiń.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenşe
negiz	asos	основа	негіз	esas
ádebiy	adabiy	литературный	әдеби	edebiyat
qaharman	qahramon	герой	қаһарман	gahrymany
jazıwshı	yzuvchi	писатель	жазушы	ýazyjy
shayır	shoir	поэт	ақын	şahyr
dástan	doston	эпос	жыр	dessan
baxıtlı	baxtli	счастливая	бақытты	bagytly
turmıs	turmush	жизнь	тұрмыс	durmuş
waqıya	voqea	случай	оқиға	waka
márt	mard	храбрый	мәрт	mert
gúres	kurash	борьба	күрес	goreş
erk	erk	воля	еркі	erk
jaw	yoǵiy	враг	жау	ýow

Sintaksis haqqında túsiniq

Sintaksis — grammatikanıń bir bólimi. Sintaksis — grek sózi, ol «dúziw», «dúzilis» degen mánini bildiredi. Sózlerdiń sintaksislik baylanısı arqalı dúziletuǵın sóz dizbegi, gáp hám tekst sintaksiste úyreniledi.

§ 6. Ustazlıq etken jalıqpas

27-shınıǵıw. Tekstti oqıń. «Ustazlıq etken jalıqpas» temasında gúrrinlesin.

Hárbir insan ushın óz muǵallimin hám ustazın qádirlewi, húrmet hám itibarın baǵıshlawı shárt. Nege degende bul insanlar hárqanday adamnıń ruwxın tárbiyalaydı, ruwxıy baylıq penen toltıradı, hárqanday ruwxıy hám sociallıq kemshilik hám illetlerdi pákleydi, jawızlıq degen aiptan azat etedi.

Muǵallım hám ustaz sonday adam, ol insaniyattı ilim bezegi menen ziynetleydi, olarǵa shıraylı hám jaǵımlı pazıyetler menen shıray hám sapa beredi, túsindiriw arqalı paydasız nárselerden adamdı qutqaradı, insandı haqıyqıy kámil insan dárejesine jetkeriw menen birge bilim ǵáziynesin olardıń kewillerine jaylastıradı.

Muǵallım hám ustaz sonday adam, ol seniń insanlıq huqıqların nelerden ibarat ekenligin túsindirip beredi, jaman islerden qaytaradı hám eń jaqsı isler hám pazıyetlerge qaray jol kórsetedi. Olar seniń kámilliǵın hám erjetiwindi oylap, hámıyshe jan kúydiredi, kúsh hám imkaniyatların iske saladı.

Muǵallım hám ustazdıń waqıtları júdá qımbatlı ekenligin bilip, aytqanlarına dıqqat penen qulaq sal. Eger bir nárseni túsınbey qalsań, ádep hám múláymililik penen qaytadan sorawıń zárúr.

28-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Ustazınız haqqında aytıp berin.

Bir kúni Iskenderden:

— Sen ustazınıdı anańnan da beter jaqsıraq húrmet eter ekenseń, sol ıras pa? — dep soradı.

— Awa, — dep juwap berdi Iskender, — anam meni joqlıq aspanınan alıp tústi, ustazım bolsa jerden kókke kóterdi. («Favoqih al-julaso»)

29-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń hám yadlap alıń.

JOLDAS MUǴALLIM

(poemadan úzindi)

O, ádiwli muǵallımım, ustazım,
Balalıq ómirimniń boldıń baǵmanı,
Jetelep kirgizip mektep baǵına,
Jegizdiń turmıstan shiyrin miywanı.

Bir hárıp úyretken adamǵa qırq jıl,
Xızmet qılsań, ol da bolar deydi az.
Siz ushın, siz ushın qosıqlarım bul,
Dańq hám algıs sizge, qádirdan ustaz!

Jaslıq sózim bolsın. Qoldı berińiz!
Aldıńızda beldi buwayın bekkem,
Isleymen xalıq ushın, sınap kórińiz,
Dúnyada eń sońǵı demime shekem.

Kete almassań bir súysinip qaramay,
Jańa awılǵa jarasıqlı jańa jay.
Tur ánekey mektep mısál bóbegin,
Bawırına basıp kúlgen anaday.

Kúlimlegen júzi báhár tańınday,
Shákirtlerin jaqsı kórgen janınday,
Balalardıń keypin ańlar kúlimlep,
Muǵallım de súykimli edi qanıńday!

(I. Yusupov)

30-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep berıń.

MUǴALLIMGE RAXMET

(povestten úzindi)

Eki-úsh kúnnen berli túnletip qar jawsa da, búgin hawa ashıq edi. Appaq qarlar kún menen shaǵılısıp, kózińdi qamastıradı. Mine, eń aqırǵı sabaqtı oqıp atırımız. Bul dene shınıqtırıw sabaǵı edi.

Meńlimurat aǵanıń baladay-aq, bizler menen aralasıp oynaǵanına, oyınımızǵa bassılıq etkenine tóbemiz kókke tiygendey quwanamız. Óytpey ne qılayıq, burınǵı mollamız Meńlimurat aǵaǵa usap, aralasıp oynamaq túwe bárhama «oynamań», «suwǵa shomılmań» — dep zar qaqsay beretuǵın edi.

Meńlimurat aǵa kelgeli dene shınıqtırıw degen ádet bizlerdiń arnawlı sabaǵımızdıń birine aynaldı. Ol áweli usı sabaqtı baslarda — «Densawlıǵımız ushın paydalı» — dep kóp úyretken edi. Bul sóz qulaǵıma birinshi mártebe tiygende, bayaǵı eski mektepke qatnap júrgendegi esitkenlerim yadıma tústi.

Ol bılayınsha edi: Molla hár sabaǵın oqıtıp bola sala, onda da kewilli otıra ǵoysa, «búgin kete berıń, demimiz túwesilmese, erteń kórisermiz» — dep qaladı...

Ol bárqulla «adamnıń demi sanawlı boladı, túwesilse óleseń? — dep qulaǵımızǵa quyıp taslaǵan qusaydı-aw! Men de «Íras shıǵar, demim túwesilip qalmaǵay» — dep kóp oylanatuǵın edim. Qáne, oylamay da kórshi! Ólgendi kim jaqsı kóredi! Aqsham jatqanımda usı esime túse ǵoysa qorıqqanımnan demimdi túwesip almayın dep, siyreklew dem alıp jataman. Kózim uyqıǵa ketkenshe, erinbey neshe ret dem alǵanımdı barmaq búgip sanayman.

Biraq Meńlimurat aǵa áwelgi kúnlerdiń ózinde-aq, men oylaǵan pikirlerdiń hámмесin pasıqqa shıǵardı. Sóytse de, oǵan isenbeymen. Dene shınıqtırıw sabaǵında juwır dese, bir ózim emes-aq, hámме de sonday! Eńsemnen qara tas basqanday bolıp júretuǵın edim. Sebebi, juwırıp bolǵan soń júregiń dúrsildep, ústi-üstine qansha dem alasań! Eger

sóytıp júrip demin birden túwesilse, wássalam! Usı oylardan qutqargan Mehlímurat aǵa!

(T. Qayıpbergenov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sizin birinshi muǵalliminız kim?
2. Mektebinizde siz jaqsı kóretuǵın ustazlarınız kimler?
3. Keleshekte olarday ustaz bolıwdı qáleysiz be?
4. «Ustazı jaqsınıń ustamı jaqsı» degen temada sáwbetlesin.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenşe
ustaz	ustoz	наставник	ұстаз	halypa
muǵallım	o'qituvchi	преподаватель	оқытушы	mugallym
hürmet etiw	hurmat qilish	уважать	құрметтеу	hormat etmek
úyreniw	o'rganish	обучение	үйрену	öwrenmek
dańq	shon-sharaf	слава	даңқ	haýran
imkaniyat	imkoniyat	возможность	мүмкіндік	mümkinçilik

GÁP AǴZALARÍ. GÁPTIŇ BAS AǴZALARÍ. BASLAWÍSH

Óz aldına tıyanaqlı oy-pikirdi bildiretuǵın sintaksislik birlik jay gáp dep ataladı. Olar bir baslawısh hám bir bayanlawısh tiykarında dúzilip, is-háreket haqqında bir pütün oy-pikirdi xabarlaydı. Jay gáp bir yamasa birneshe sózlerdin sintaksislik baylanısınan dúziledi. Gáp tıyanaqlı oy-pikirdi bildirip, ol gáplik intonaciya menen ayıladı. Mısalı: Nókis — Qaraqalpaq-

stannıń paytaxtı. Nókiste sulıw, kóp qabatlı imaratlar salındı.

Baslawısh hám bayanlawısh gáptiń tiykarın qurap, olar gáptiń bas aǵzaları xızmetin atqaradı. Baslawısh gáptiń **kim** yamasa **ne** haqqında ayılǵanın bildiredi de, bayanlawısh sol baslawıshtıń is-háreketin yamasa basqa bir xabardı bayanlaydı. Baslawısh penen bayanlawısh óz ara kelisiw jolı menen baylanısadı. Baslawısh qaysı bette, sanda kelse, bayanlawısh ta sol bettiń, sannıń qosımtaların qabıl etedi. Mısalı: Bizler keldik. Men bólmege kirdim.

31-shıńǵıw. Gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qanday sorawǵa juwap beretuǵının aytıń.

Bul **waqıya** ótken jılı jazda bolǵan edi. **Men** jazǵı demalista lagerde dem aldım. **Lager** kútá sulıw tábiyat qushaǵında ornalasqan eken. Kún batista toǵaydı orap **Doshq kanalı** aǵadı. Tań azannan ǵańqıldasıp toǵay ústinde uship-qonıp júrgen ǵargalardı tamashalaw qanday qızıq!

Al, shomılamın, qarmaq salaman deseń arqada tınıq, bólinip qalǵan **suw** bar. **Men** qarmaq salıwdı kútá jaqsı kóretuǵın edim. (Á.Á.)

32-shıńǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Gáp aǵzalarına tallań.

Baxıtlı, miyrim-shápáátli perzentleriń kóp bolǵay! (S.S.) Qolı paxtaday jup-jumsaq eken. (K.S.) Jalqawdıń janı tatlı, miynettiń nanı tatlı. (naql) Men xosh iyisli azannıń shıqlı hawasınan nápes alıp, biraz qarap turdım. (Ó.X.) Miynet penen jer kógerer, ilim menen er kógerer. (naql) Talantlıǵa nur jawar. (naql) Insanǵa kóp nárse anası arqalı ótedi. (T.Q.) Tapsırmańdı orınlayman, algıs saǵan muǵallım! Adam balasınıń ómiri de júdá qızıq ǵoy. Ol álleqanday bir keńislikte bijnap júrgen sansız qumırsqalarǵa usaydı. Adam balası da sonday. (K.M.)

Gáptiń kim yamasa ne haqqında ayılǵanın bildiretuǵın bas aǵzaǵa **baslawısh** deymiz.

Baslawış **kim? ne? kimi? nesi? kimler? neler?** degen sorawlarğa juwap beredi: Aysánem bosagadan atlap ishke kirdi. (A.B.) Sen ar-namıslı jigitseñ. (A.B.)

Mısallardağı **Aysánem, sen** sözleri **kim?** degen sorawğa juwap berip, gáptiñ kim haqqında ayılğanın bildirip, is-hárekettiñ iyesi baslawış bolıp tur.

Este saqlań: Baslawışlar ataw sepligindegi sözler arqalı bildiriledi.

1. Baslawış kóbinese atlıq hám atlıq ornına qollanılatuğın almasıqlardan boladı. Mısalı: **Eshimbet** dárwazanı qaqtı. **Ol** birden ne aytarın bilmey sasqalaqlap qaldı. (A.B.) **Dala** süttey jaqtı. (A.A.)

2. Baslawışlar atlıqlasqan kelbetlik, sanlıq, kelbetlik feyil, háreket atı feyil hám eliklewish sözler arqalı bildiriledi.

Mısalı: **Jalqaw** óz úyine ózi qonaq. (naqıl) Ekewi bir-biri menen sóylesken joq. **Jıynalğanlar** tek ekew. (K.M.) **Dene shınıqtırıw** — densawlıqqa paydalı. **Gúldir-gúldir** toqtawsız esitilip turar edi. (K.M.)

33-shınıǵıw. Gápplerdi jazıń. Baslawışlar qaysı söz shaqabınan ekenligin aytıń. Baslawışlarğa soraw qoyıń.

1. Iniyat kabinetine kirip stolına otırdı da, qağazların jıynastıra basladı. 2. Házir jumısı da, turmısı da jaqsı. (A.A.) 3. Jıǵılğan gúreske toymaydı. 4. Saǵadaǵı suw ishedı, ayaqtaǵı uw ishedı (naqıl). 5. Aqırǵı úshewi de jaǵada arman-berman gezip júrdı. (G.S.) 6. Hárkim óz oyı menen bánt. (G.S.)

34-shınıǵıw. Doslıq, aqıllı, kól, oqıw, jazıwshı, hámme sózlerin baslawış etip gáp qurań. Olarğa sorawlar qoyıń.

Úlgi: Aqıllı oylanıp isleydi.

35-shınıǵıw. Berilgen sorawlarğa juwap jazıń. Sorawlardıń ornına qoyılğan sózdıñ gápte qaysı gáp aǵzası ekenligin aytıń.

1. Tereklerdi kim ekti? 2. Esiktiñ aldında neler ósip tur? 3. Tirishiliktiñ arqawı ne? 4. Awıldıñ shetinde ne bar?

36-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Gápten baslawıshlardı tawıp, onıń qaysı sóz shaqabınan ekenin aytıń.

Onıń eki qıylı ertegi bar. Birewi óziniki, bul ertektı ózinen basqa heshkim bilmeydi. Ekinshisin oǵan atası aytıp bergeni edi. Sońında bul erteklerden nárese de qalmadı. Gáptiń baǵdarı mine usılar tuwralı boldı.

Sol jılı ol jetisin toltırıp segizge qaraǵan edi. Dáslep oǵan arnap portfel satıp alındı. Qara dermantinnen tigilgen bul portfeldiń ashılıp jabılǵanda shırt etetuǵın jıltırawıq temirden islengen qulpı bar edi. Oǵan qosımsha mayda zatlar salatıǵın qaltası da bar. (Sh.A.)

37-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıń. Gáplerdegi baslawıshlardı anıqlap, olarǵa sorawlar qoyıń.

Quwanış esten shıǵıwı múmkin, biraq qayǵı hesh waqıtta esten shıqpaydı. Ladanlıq penen dańqparazlıq — ajıralmas dos. İnsan barlıq waqıtta kewilli jasawı kerek. Aqıllı bala ataǵa, anaǵa jaynatıp jemis keltiredi. Ádebiyat — millettiń namısı, onıń ruwxıy ómiriniń jemisi hám gúli.

(«*Danalar sózi*» kitabınan).

§ 7. Miynettiń nanı tatlı

38-shınıǵıw. «Miynettiń nanı tatlı» temasında óz ara sáwbetlesin.

Miynet penen tabılǵan nan bereketli boladı. Sonıń ushın xalqımız bereket haqqındaǵı túsiniqlerdi miynet penen baylanıstıradı.

Kim miynet ete bilmese, yamasa isleytuǵın isin jaqsı meńgere almasa, is ornında da, jumısta da, shańaraqta da húrmetke iye bolmaydı. Miynet — baxıt, onı qádirlew kerek, onı súyiw, onnan lázzet alıw kerek.

Insannıń ómirin bezeytuǵın, oǵan baxıt, dáwlet keltiretuǵın, baylıq hám abadanlıq baǵıshlaytuǵın kúsh — miynet. İnsan miynette, tek miynette ǵana ullılıǵı kórinedi.

Adamnıń kámil insan bolıwında miynetniń ornı girewli. Hár bir adam miynetkesh bolıwı, jámiyetke paydalı hárqanday jumıstan, miynetten qashpawı zárúr. Sebebi sol nárse arqalı adam jámiyette óz ornın tabadı, baxıtqa erisedi.

39-shınıǵıw. B. Ismaylovtıń xalıq áńgimesi tiykarında jazılǵan «Erinshekke miynet egiz» qosıǵın tásirli etip oqıń hám yadlań.

ERINSHEKKE MIYNET EGIZ

...Bazar kúni qala jaqqa,
Sapar shekti áke, bala.
Kiyatırıp jolda jatqan,
Tawıp aldı temir taǵa.
Áke ayttı:
— Alshı balam,
Bul taǵa bir dártke jarar.
Bala ayttı:
— Qoyshı, áke,
Onıń qanday keregi bar?
Qaradı da áke kúldi,
Balasınıń eringenin,
Taǵı ayttı:
— Ala ber sen,
Bul taǵanıń bar keregi.
Bul jolı da ákesiniń,
Sózin bala tıńlamadı.
«Kerek, joǵın bilerseń», — dep,
Áke ózi taǵanı aldı.
Áke, bala qayttı awılǵa,
Pitkennen soń bazarlıq is.
Satıp temir taǵanı da,
Aqshasına alıp jemis.
Bul jemisti kisesine,
Áke ózi salıp aldı.
Úyge shekem jol boyına,
Bir túyirlep taslap bardı.
Jerge túyir jemis tússe,
Bala eńkeydi hár saparı.

Solayınsha úyge shekem,
Bir tiklenip júre almadı.
Bir túyirden jemislerdiń,
Tawsılıwı bolmadı ońay.
Bala bolsa terlep-tepship,
Jemislerdi kózi qıymay.
Balasınıń háreketin,
Kórip ayttı sonda áke:
— Túsindiń be endi qalay,
Temir taǵa astı dártke?
Bul taǵanı alıw ushın,
Qıynaldıń bir iyiliwge.
Al, taǵanıń jemisiniń,
Iyildiń hár túyirine.
Esińde tut barlıq waqta,
Jalqawlanba iske hárgiz.
Erinbegen bir isleydi,
Erinshekke miynet egiz.

(B. Ismaylov)

40-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Miynet etiwge baylanıslı naqıl-maqallardıń mánilerin túsindirip beriń.

1. Miynettiń kózin tapqan, baxıttıń ózin tabadı. 2. Jalqaw óz úyine ózi qonaq. 3. Erinshektiń eki dostı bar: biri — uyqı, biri — kúlki. 4. Miyneti azdıń miywası az. 5. Kóp jegin kelse, kóp islewge de erinbe. 6. Kóz — qorqaq, qol — batır. 7. Talaplıǵa nur jawar. 8. Erinshek adam tilenshek keledi. 9. Azıqlı adam sharshamas. 10. Miynet túbi ráhát. 11. Qolı qıymıldaqannıń awzı qıymıldaydı. 12. Jalǵız jegen tas bolar, kóp penen jegen as bolar. 13. Altın otta belli, adam miynette belli. 14. Kópke juwırǵan, azdan bos qaladı. 15. Jalqawǵa san joq, biytalapqa nan joq. 16. Adamdı sharshatqan zattıń bári miynet, adamdı ráhátlendirse, bári ziynet. 17. Miynet etpey elge ókpeleme, tógin tókpey jerge ókpeleme. 18. Miyneti qattı bolsa, miywası tatlı boladı. 19. Jalqawdıń janı tatlı, miynettiń nanı tatlı. 20. Jaqsıǵa kóp eredi, jamanǵa shóp eredi.

41-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın aytıp berıń.

QÁSIYETLI GÁWHAR TAS HÁM AQÍLLÍ SHOPAN HAQQÍNDÁ ERTEK

(úzindi)

Birewler egin egipti,
Qos aydap ógiz jegipti,
Jerinde bir kesegi joq,
Ya boyan, ya páshegi joq,
Islewi júdá jetipti,
Jaqsı táربيya etipti,
Atqan kesek sińer jerge,
Qarap tursañ eginlerge,
Ullı miywalı baǵı bar,
Baw-baqshaları taǵı bar,
Qawınlar ósip ketipti,
Aldı sargayıp jetipti,
Alması ğarbızday eken.
Ĝarbızı úylerden náhán,
Balalar jawqıldasıp júr,
Birewler miywe teredi,
Birewler qaǵıp beredi,
Kimi tasıp úyip atır,
Kimi jıynap qoyıp atır,
Qarap turǵan birewi joq,
Jalqawlıqtıń deregi joq,
Shad babalar erinbeydi,
Úlken adam kórinbeydi.

(T. Jumamuratov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Miynet islew arqalı nege erisemiz?
2. «Miynet — baxıt» degenimiz ne?
3. Xalqımız ne ushın erinsheklikti, jalqawlıqtı jaman kóredi?
4. «Erinsheklik — jaman illet» temasında yadıńızdan kishi gúrriń aytıp berıń.

Sózlík

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Túrkmentshe
miynet	mehnat	труд	еңбек	zähmet
jumıs	ish	работа	жұмыс	iş
ráhátleniw	rohatlanish	наслаждение	рақаттану	rahatlanmak
baxıt	baxt	счастье	бақыт	bagt
ómir	hayot	жизнь	өмір	ömür
erinshek	yalqov	лентяй	еріншек	ýalta
taǵa	taqa	подкова	таға	taka, nal
jemis	emish	ягода	жеміс	iýmit
egin	ekin	посев	егін	ekin
baǵ	boǵ	сад	бақ	bag
uyqı	uyqu	сон	ұйқы	uky
qorqaq	qórqoq	трус	корқак	gorkak
batır	botir	смелый	батыр	batyr
biytalap	bekorchi	бездельник	жұмыссыз	işsiz

JAY, QOSPA HÁM KEÑEYTIŁGEN BASLAWÍSHLAR

Baslawıshlar dúzilisine qaray **jay, qospa** hám **keñeytilgen baslawısh** bolıp bólinedi.

Dara bir sózden bolǵan baslawıshlar jay baslawıshlar boladı. Mısalı: **Jaqsılıq** jerde qalmaydı. (*naql*) **Keme** kórinbey ketti. (*Sh.A.*)

Iyelik sepligindegi atlıq penen kómekshi atawıshlar qosılıp, bir sorawǵa juwap beredi hám bir baslawısh aǵza boladı. Mısalı: **Ójireniń ishi** jaqtı. **Úydiń ishi** jım-jirt.

Qospa baslawıshlar qospa sózden hám sintaksislik bólekke bólinbeytuǵın sózlerdiń dizbeginen boladı. Mısalı: **Nawrız bayramı** — xalqımızdıń milliy bayramı. («*E.Q.*») **Seytimbet ekewimiz** eki jaǵınan kóteremiz. (ǵ.*S.*) **Jaqsı miynet etiw** — jaqsı ómir súriw degen sóz. (*N.I.Lobachevskiy*) **Qaraqalpaqstannıń paytaxtı** — Nókis.

3. Keñeytilgen baslawış kelbetlik feyil hám atawış feyilleriniń basqarıwındaǵı toplamlardan boladı. Mısalı: 1. **Kópti jamanlaǵan** kómiwsiz qaladı. 2. **Eki kemeniń basın uslaǵan** suwǵa ketedi. (*Naql*) 3. Ata-anaǵa **húrmet hám izzet kórsetiw, olarǵa miyrimli bolıw** — hár bir perzenttiń wazıypalarınıń biri. (*Mustafa Hamiypashsha*)

42-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge itibar beriń. Olardıń jay, qospa baslawış ekenligin, olardıń ayırmaşılıǵın aytıń.

Adam balasınıń ómiri de júdá qızıq goy. **Ol** álleqanday bir keńislikte bınap júrgen sansız qumırısqalarǵa usaydı. **Adam balası** da sonday. (*K.M.*) **Narbay atamniń** ózi awılǵa aparıp qaytpaqshı boldı. **Men** oǵan kóndim. (*Á.A.*)

43-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerdi qoyıp kóshirip jazıń. Baslawışlardı anıqlań, sorawlar qoyıp, qaysı sóz shaqabınan ekenin anıqlań.

1. ... Tashkent. 2. ... — xalıq baylıǵı. 3. ... — Allaniyaz Óteniyazov. 4. ... — ómirdiń báhári. 5. ... — awırmay óledi (naql). 6. ... — ráhát (naql). 7. ... — millettiń namısı, onıń ruwxıy ómiriniń jemisi hám gúli. (*V. G. Belinskiy*)

Sózler: miynet túbi, ádebiyat, jaslıq, ańlamay sóylegen, Ózbekstan Qaharmanı, paxta, Ózbekstan Respublikasınıń paytaxtı.

44-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Baslawışlardı tawıp, olarǵa sorawlar qoyıń. Baslawıştıń qaysı sóz shaqabınan bildirilgenin, dúzilisi boyınsha qaysı túri ekenligin aytıń.

Ǵárezsizlik jıllarında biziń tariyxıy ótmishimizge, milliy qádiriyatlarımızǵa bolǵan qatnas ózgerdi. Ullı ata-babalarımızdıń ismleri qayta tiklendi. Atap aytqanda, sahıbqıran Ámir Temurdıń tuwılǵan sánesi pútkil dúnya júzinde keń túrde belgilenbekte. Tashkent, Samarqand, Shahrısabz hám basqa da qalalardıń oraylıq maydanlarında Ámir Temurge

sawlatlı estelikler ornatılğan. Tashkentte Temuriyeler tariyxınıń Mámleketlik muzeyi dúzildi. Mámleketti bekkemlewge, xalıqlar arasında birge islesiwdi rawajlandırıwǵa úles qosqan watanlaslarımızdı sıyıqlaw ushın Ámir Temur ordeni shólkemlestirildi.

(«*Erkin Qaraqalpaqstan*» gazetası).

45-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jay baslawıstıń astın bir, qospa baslawıstıń astın eki, keńeytilgen baslawıstıń astın úsh sızıń. Olardıń qalay dúzilgenin aytıń hám tiyisli sorawların qoyıń.

Baǵdın aynalası diywal menen qorshalǵan. Úy-ishi máz-máýram. Egis máwsimi keldi. Olar mektep átirapına kósheme-kóshe daraqlar, gúller ekken. Búgin Elmurat penen Gúlsánemniń paxtası suwǵarılǵan. (J.A) Kempirǵarılar asıǵıslıq penen gúrrińniń baslanıwın kútip otır. (Ó.X) Oqıwdı ónimli miynet penen baylanıslı alıp barıw oqıwshılardı turmısqa uqıplı etip tárbiyalawǵa úlken járdem etpekte. Bal tutqan barmaǵın jalaydı. Adamlar poezdan jerge túsip kiyatır.

§ 8. Doslıq — izzet, ullı dáwlet

46-shınıǵıw. Tekstti oqıń. «Doslıq — izzet, ullı dáwlet» temasında óz ara sáwbetlesıń.

KAYQAWÍS

DOS TAŃLAW HAQQÍNDÁ

(*Qabusnamadan*)

Perzentim! Sonı bilgil: adam tirisinde dossız bolmaydı. Adamnıń dossız bolǵanınan aǵasız-inisiz bolǵanı jaqsı. Bir danıshpannan «Dos jaqsı ma, aǵa ma», — dep soraptı. Danıshpan: «Dos jaqsı» — dep ti.

Sonıń ushın doslardıń isi tuwralı oyla, olarǵa sawǵalar jiber hám múriwbet qıl, sebebi, hárkim óz dosların yadta tutpasa, doslar da onı yadında saqlamaydı, aqıbetinde, ol adam hámme waqıt dossız qalatuǵın boladı.

Hámme waqıt dos tutıwdı ádet qıl, sebebi, hárbir adamnıń dostı kóp bolsa, ayıpları da bilinbeydi, jaqsı qásiyetleri kóbeydi. Biraq jańa dos tapqanıńda eski dostıńnan keshpe, olardan júzińdi burma, sonda hámmе waqıt dostıń kóp bolar.

Máselen jaqsı dos adamǵa ullı dáwlet degen eken. Seniń menen dos bolıp júrgen adamlar haqqında oylap kór: birew yarım dos boladı, sondaylar menen jaqsı múnásibette bol, olar menen hár túrli jaqsı hám jaman máselelerde doslas, óytkeni, olar sennen kóp jaqsılıq kórse, keyinirek áste-aqırın jan dostıń bolıp qalar.

Máselen, Iskenderden: «Az ǵana ǵárezet penen sonshama kóp eldi qanday jol menen ózińe qarattı?» — dep soraptı. Iskender: «Jaqsı qatnas mámile menen dushpanlardı ózime qarattım, kelisim jolı menen doslardı jolǵa saldım, sol sebepli, kóp eldi iyeledim», — dep juwap beripti.

Jáne bilgil, doslardıń dosları da seniń dosların, itimal onıń ol adamǵa doslıǵı seniń doslıǵıńnan kóbirek bolǵan shıǵar. Eger dostıń seniń dushpanıńdı jaqsı kórse, onday dostan abaylı bol. Dos eger sennen sebepsiz ókpelese, onıń doslıǵınan úmit kútpе, dúnyada onnan ayıplıraq, onnan jamanıraq adam bolmaydı. Dúnyada kemshiliksiz adam bolmaytuǵının bil, biraq sen saqawatlı, miyrim-shápáátli bol, sebebi, saqawatlı, miyrim-shápáátli adamlarda kemshilik kemirek boladı. Múriwbetsiz, pazıyletsiz adamdı dos tutpa, bunday adamnıń qásiyeti bolmaydı. Bunday adamlardı nan dosları qatarına kirgiz, sebebi olar ar-namıs dostı emes, nan doslarınan bolıp esaplanadı.

Jaqsı menen jaman adamdı bilgil, ekewine de doslıq qıl, jaqsılargá kewil menen, jamanlargá til ushı menen doslıq qıl. Sonıń menen bul eki taypa saǵan doslıq penen qaraydı, sebebi, adamnıń qájeti tek dosqa ǵana túspeydi, adamnıń jumısı zárúrlikten jamanlargá da túsip qalatıuın waqıt boladı. Demek, bul eki taypanıń da doslıǵın ózińe qaratıp al.

Aqılsız adamlar menen hárgiz dos bolmaǵıl, aqılsız dos sonday is qıladı, onı aqıllı dushpan da ete almaydı. Márt, keńpeyilli, múriwbetli, ilimli, opalı adamlar menen dos bolǵaysań, sen ózińniń múriwbetiń, miyrim-shápáátiń, ilimiń menen belgili bolǵaysań. Múriwbetsiz, miyrim-shápátsiz

ilimsiz adamlar menen otırmağıl, bunday adamlar menen otırıwdan jalǵızlıq jaqsı. Saǵan ayıp taqpawı ushın doslardıń haqın hesh biykargá jibermegil.

Adamlardı eki topargá bólediler: birewi — doslardıń haqın biykargá jiberiwshiler, ekinshisi — jaqsılıqtı jaqsı dep biliwshiler. Bilgil, dos bolıwǵa ılayıq adamdı eki nárse menen biliwge boladı: biri — dostına múshkil is túsken waǵında dúnya-malın onnan ayamaydı hám kámbaǵallıq waǵında onnan betin burmaydı, dostı bul dúnyadan ótken soń dostınnıń balaların aǵayın-tuwısqanların shaqırıp alıp, olargá jaqsılıqlar qılar hám hár waqta dostınnıń qábirine barıp zıyarat eter hám duwalar oqır.

47-shınıǵıw. T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama» roman-essetin oqıp shıǵıń. «Doslıq» temasında túsiniǵıńizdi aytıp berıń.

QARAQALPAQNAMA

(roman-esseden úzindi)

Adamnıń ómiri ushın birinshi — hawa, ekinshi — suw, úshinshi — taǵam kerek. Eger sadıq dostıń bolmasa bul úshewiniń de paydası joq. Máńgilik dos izlew óz ómirińdi máńgilik sınaǵa qoyıw, geyde basıń menen tas jonıw dese de boladı.

Doslar birin-biri túsiniyse, onnan bekkem kúsh bolmasa kerek, biraq túsiniw ushın eń sońǵı demińe shekem kúsh sarp etiwine tuwra keledi. Meniń bayqawımsha, adamnıń ómiri eki bólimnen ibarat. Birinshisi — doslar menen jasaw, ekinshisi — dos izlep jasaw. Birinshisinde aljasatuǵın waqıtların da boladı, ekinshisinde dos tappay ketiwin de múmkin. Sol ushın eń baslı shárt — áweli doslıqtı ózińnen izlep, ózińniń kisige dos bola biliwın. Al haqıyqıy dos seniń ishki záhárińdi bólisip ǵana qoymay, onı ózine tartıp alatuǵın káramatlı sorǵış. (T. Qayıpbergenov)

48-shınıǵıw. Naqıl-maqallardı kóshirip jazıń. Ózlerińiz de doslıqqa baylanıslı naqıl-maqallar tabıwǵa háreket etiń.

1. Jaman joldastan, tayaq jaqsı. 2. Dushpan kúldirip, dos jılatıp aytadı. 3. Dostıńnan túye sora, uyalǵanınan biye

beredi. 4. Dos basqa, dushpan ayaqqa qaraydı. 5. Dostıńnıń dostı senıń de dostıń. 6. Jaqsı dos, is túskende biliner. 7. Betińe aytqannıń ayıbı joq. 8. Dos egiz bolsa, dushpan segiz. 9. Dostın aldağan, ózin aldaydı. 10. Dostıń mıń bolsa da — az, dushpanıń birew bolsa da — kóp. 11. Aqılsız dostan, aqıllı dushpan artıq. 12. Dostıń sırtınan ósek aytpa, bir kúni qulaqqa shalınadı. 13. Dostıń gónesi jaqsı, kiyimniń jańası jaqsı. 14. Dos — dostıń aynası. 15. Esaplı dos jańılmas. 16. Dostıńa et tuwrat, dushpanıńa qawın tildir.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Doslıq degenimiz ne?
2. Siziń doslarıńız kimler?
3. «Júz somıń bolğansha, júz dostıń bolsın» degende neni túsinesiz?
4. «Doslıq» temasında shınıǵıwda kórsetilgennen basqa naqıl-maqallar jazıń.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
dos	do'st	друг	дос	dost
dushpan	dushman	враг	дұшпан	duşman
ağa	aka	старший брат	aға	aga
ini	uka	младший брат	ini	ini
shártnama	shartnoma	договор	kelicim	ylalaşyk
ilimli	ilimli	образованный	білімді	ylymly, bilimli
ashıw	jahl	гнев	ашу	gahar
aql	aql	akyl	ум	ақыл
ayıp	ayb	вина	айып	günä
esap	hisob	отчет	есеп	hasap

BAYANLAWISH

Baslawishtin kim, ne haqqında is-háreketin, xabarın bildiretugin bas aǵzaǵa **bayanlawish** delinedi.

Bayanlawish **ne qıldı? ne qıladı? ne isledi? kim? ne? qanday? qansha?** hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: Olar jáne bir qurılıs **baslap jiberdi.** (S.K.) Ğarrı jalǵız atlını **tanıy ketti.** (I.Yu.) Úydiń aynası **tap-taza.** Kósheniń jası úlken qariyası da **ózi.**

Bul gáplerdegi qara háríp penen jazılǵan sózler — bayanlawish.

49-shınıǵıw. Oqın. Qara háríp penen jazılǵan sózlerge dıqqat berin. Olardıń qanday sorawlarǵa juwap beretuǵınlıǵın aytıń.

1. Qız apam penen birge qara úyge **kirdim.** Ishte jańaǵı sırttan juwırısıp kelgen eki baladan basqa heshkim joq eken. 2. Menin ornıma bir fizik kelgende búytip **miyin qatırmıs edi.** (M.N.) 3. Jetti jasımda mektepke **bardım.** Birinshi kúnnen-aq óz qatarlarımınin hesh qaysısınan artta qalmawǵa **tırıstım.** (G.Q.) 4. Aǵam sonda Shımbayǵa barǵansha **qıynalıp bardı.** (A.N.) 5. Bıyılǵı gúz **sozılıp ketti.** (Ó.X.) 6. Bıyıl qıs qattı **keldi.** Yanvar ayında qar waqtı-waqtı **jawıp turadı.** Qar jawǵan kúni adamlar úyinen erte **shıǵıp ketedi.** (G.G.)

Bayanlawish tómendegi sóz shaqapları arqalı bildiriledi:

1. Bayanlawishlar, kóbinese feyil sózlerden boladı. Mısalı: Basqasın esaplamaǵanda Tırkstandaǵı úlken jıyınǵa on tórt úydiń ózinen-aq eliw biy **kelipti.** (K.M.) Házir dáryanin argı júzindegi bir qalada **islep atırmız.** (S.S.)

2. Bayanlawishlar atlıq, sanlıq, kelbetlik, almasıq, rawish hám modal sózler arqalı da bildiriledi. Mısalı: Kempir apam ele **shaqqan.** Eki jerdegi eki — **tórt.** Saparbaydin úyi — **usı.** Oqıwshılardı tiyanaqlı bilim **kerek.** Kún **jıllı.**

Bayanlawışlar usı sıyaqlı bildiriliw özgesheliklerine qaray, **feyl bayanlawış** hám **atawış bayanlawış** bolıp ekige bólinedi.

50-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Bayanlawıştıń astın sızın, olardıń qanday feyllerden bolǵanın, sol feyllerdiń betlik qosımtalarıńnıń hám olardıń neshinshi bette ekenin aytıń.

BERUNIY HIKMETLERINEN

1. Danışpan hám alımlar minez-qılıqlarınan órnek alıw jaqsı minez-qılıqtı tárbıyalaydı, jamanın joq etedi. 2. Teńlik húkim súrgen jerde satqınlıq, aldawshılıq hám qayǵı-ǵam bolmaydı. 3. Bilim — qaytalaw hám tákirarlaw jemisi. 4. Jaqsı bilmegen nársesine urınǵan adam shermende boladı. 5. Udayına bir qıylı nársge qaray beriw málellik hám sabırsızlıqqa alıp keledi. 6. Hárbir insannıń qádır-qımbatı óz wazıypasın qayılshılıqta atqarırında. 7. Jaqsı adamnıń mal-dúnyası bolmawı ar sanalmaydı.

(«Ustaz jolı» gazetasınan).

51-shınıǵıw. Tómendegi berilgen sózlerdi bayanlawış etip gáp qurań.

Aldında, segiz, qala, mınaw, az, kóp, Shımbay, kerek, joqarıda.

Úlgi: Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarınıń biri — Shımbay.

52-shınıǵıw. Oqıń. Bayanlawıştı tawıp, olardıń qanday sorawlarǵa juwap berip turǵanın hám qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın aytıń.

1. Qır dógerek Qazanketken hám Bayxojaǵa deyin kók alay teńizge aylandı. (*I.Q.*) 2. Biyik tawlardıń tóbesi appaq bolıp kórinedi. (*A.B.*) 3. Tawdıń tasları sap-sarı merwerttey dóndi. (*J.A.*) 4. Jaqsınıń ózi ólse de, sózi ólmeydi. (naqıl) 5. Bizler ekewlep atızǵa suw ashtıq. (*Ó.A.*) 6. Birewden ekew jaqsı. (*naqıl*) 7. Onıń aldında endi 500

bas qoy. (*J.S.*) 8. Mekteptiń aldında eki gújim terek bar. 9. Aǵamnıń baǵıp júrgen qoyları bes júz. (*Ó.A.*) 10. Ózi qattı miynetkesh adam. (*I.Yu.*)

53-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Baslawıshtıń astın bir, bayanlawıshtıń astın eki sızıń. Olardıń qanday sorawlarǵa juwap berip turǵanın hám qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın túsindirıń.

1. Táńirbergen únsiz. Qasım da qarańǵı hám tilsiz kóringen biytanıń álemge qarap qalǵan. Táńirbergen ádewir únsizlikten keyin ornınan turdı da, Qasımnıń qaptalına jaqınlastı. 2. Waqıt tezlik penen ótip ketti. Korabl Sholpannıń orbitasına kire basladı. Kóp uzamay-aq, planeta-nıń tawlı jıraları anıq kórine basladı. Kosmodrom bolsa kerek. 3. Men alaqańımdaǵı altın teńgege qarap tereń oyǵa berildim. Qádimgi ata-babamdı sergizdangá salǵan altın aqsha! Ornına taslap ketsem be eken? Bunı qatar-qurbım, mekteples doslarım kóriwi tiyis. Sonda ǵana olar házirgi altın dáwirimizdiń qádirine jetedi. Baxıtlı altın zamanımız barda, altın aqshanıń keregi joq! (*S. Ismayılov*)

54-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Hárbir gáptegi baslawısh hám bayanlawıshlardı tawıp, olardıń sorawların hám qanday sóz shaqabınan bolǵanın aytıń.

BAYLIQ, BAXÍT AQÍL

Burıńǵı zamanda Baylıq, Baxıt, Aqıl úshewi ushırasıp qaladı. Olar adamǵa tiygizetuǵın paydası haqqında aytısıp qaladı.

Baylıq: — Meniń arqamda adam heshqashan tarıqpaydı, dúnya-múlki mol boladı. Sonlıqtan maǵan teńleser heshkim joq, — depti.

Sonda Baxıt turıp: — Men baxıtpan, kimniń basına qon-sam, sonı dáwletli, abıraylı etip, ataq, dańqın shıǵaraman. Dushpanın mat etemen, — depti.

Aqıl bolsa: — Úshewimiz teńdey tuwılıp edik. Biraq tartısıp turǵanımız uyatlaw. Úshewimiz de adamzatqa kerek-

piz. Eger meniń menen kelispeseńiz danışpannan sorap kóreyik, — depti. Danışpanğa kelipti.

Sonda danışpan: — «Baylıq — bir jutlıq, baxıt — payansız, aqıl bar jerde baylıq ta, baxıt ta bar. Biykarğa tartıspańlar», — degen eken.

(«*Xalıq awzınan*» kitabınan).

§ 9. Klastan tıs oqıw

55-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Basınıızdan ótkergen qızıqlı waqıyalarıńızdı doslarıńızǵa aytıp berıń.

MENIŇ JOLBARIS PENEN JOLIGISIWLARIM

(*úzindi*)

Balıq awlaw da kútá qızıq nárese. Balıq awlaw degende qanday qıyınshılıqlar bolsa da túrine qaramaytuǵın edim.

Ámiwdárya burqıp, topıraǵı gúrlep ılaylanıp aqsa da balıǵı mol dárya. Bunda ılaqanıń eń taynapır 5—6 batpan keletuǵınları bar, súwen, sazan, bekireniń de irileri bar. Marqa, aqshabaq taǵı basqa túrleri tolıp atır! Bulardı uslaw kimlerdi qızıqtırmaydı?!

Biraq usı balıqlardıń awlanatuǵın hár túrli máwsimi boladı. Iyul, avgust aylarındaǵı topan tasıwda súwen, úlken jayın ılaqalar kóp awlanadı.

Iri jayınlardı kershı yamasa úlken ılaqa qarmaqlar menen hám shanışqı menen uslamasań, awlardı jırtıp ketedi. Men bul máwsimdi qurı ótkergim kelmeytuǵın hár jılǵı ádetim.

Íq bettegi qurıp qoyǵan qarmaqlarımdı tekseriwge qamıslıqtıń arası menen júrdim. Qolımda shanışqım da bar. Hár qarmaqtıń arası júz qádemdey jer edi.

Birinshi qarmaqtan ótip, ekinshi qarmaqqa barsam, bir ılaqa ilinip, shambır lap atır. Barıp jipten tartsam hesh kúsh bermeydi. Qolımdaǵı shanışqım menen shanışqanı, qaptallap tiyse kerek, zorǵa degende jańa tartıp alǵanımda oń jaǵımnan bir nárese ırıldap kele pát penen dáryanıń rashına qaǵıp jiberdi. Entigip barıp tústim. Jolbarıs ekenin

bile qoydım. Jáne ırıldap keldi de, oń qolımnan tislep ıyığına qağıp saldı, sóytti de toǵay ishi menen júre berdi.

(*Á. Shamuratov*)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Bala nege qızıǵadı?
2. Waqıya qaysı aylarda bolıp ótedi?
3. Bala nege ushırasadı?
3. Jolbarıs baláǵa ne isledi?
5. «Meniń qızıǵıwshılıǵım» temasında kishi kólemde shıǵarma jazıń.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenşe
balıqtı awlaw	balq ovlash	ловить рыбу	балықты аулау	balyk awlamak
qıyınshılıq	qiyin- chilik	трудность	қиыншылық	kyýynçylyk
mol	mo‘l	много	мол	köp
máwsim	mavsum	сезон	маусым	möwsüm
qarmaq	qarmoq	удочка	қармақ	garmak
jolbarıs	yo‘lbars	тигр	жолбарыс	ýolbars

§ 10. Tábiyat hám biz

56-shınıǵıw. «Tábiyat hám biz» temasın oqıń, mazmunın sóylep beriń.

Insan hám tábiyat... Házir biz anıq bilemiz, tábiyatsız jasay almaymız. Tábiyat bolsa bizsiz de bar bola beredi hám heshqashan óz-ózin nabit qılmaıdı. Tábiyat teń salmaqlılıǵınıń buzılıwına tek ǵana insanlar sebeptshi boladı.

Tábiyattıń bir bólegi bolǵan insan sırtqı ortalıq: jer, suw, hawa hám átirapında jasawshı barlıq jániwarlar, jánlikler, ósimlikler, suw haywanları, balıqlar hám quslar dúnyası menen bekkem baylanıslı. Bir waqıtları qasqırlar, shımshıqlar

sıyaqlı jırtqısh haywanlar hám quslardı qırıp taslawğa kirisilgen edi. Nátiyjede qasqırlar azayıp ketken jerlerde buğılar awırıwğa shatılıp, kesellikke ushiradı. Jırtqısh quslar bolmağan jerlerde kemiriwshiler sonday dárejede kóbeyip ketti, olar qanshadan-qansha gálleni jep qoydı.

Jırtqısh haywanlar hám olardıń oljalardı mıń jıllardan berli birgelikte jasap keledi. Buğan tábiyat teń salmaqlılıǵı sebep boladı. İnsan tábiyattaǵı áne usı qatnastı yadtan shıǵarmawı kerek. Balalıq payıtımızdan-aq óz tábiyatımızdı, qorshağan ortalıǵımızdı, ósimlikler, quslar hám haywanatlar dúnyasın súyip, olarǵa mehirli kózqarasta bolıwımız shárt. Óz watanın súygen insan onıń tábiyatın da súyedi.

57-shınıǵıw. Ertekti oqıń hám yadlań.

KIYIKTIŇ EKI ÍLAǴÍ

Munarlangan shıń biyik,
Shıǵıs jaǵı tuńǵıyq,
Keń Ústirtti jaylağan,
Neshshe talay mıń kiyik.

Qoya tursın basqası,
Ushırap tawdıń jasqası,
Adastı bir aq quyrıq,
Basında bar qasqası.

Qasında eki ılaǵı,
Tikireygen qulaǵı,
Say jaǵalay oynaqlap,
Úshewi shıńnan quladı.

Talay qoydı sulaytqan,
Neshshe jandı jılatqan,
Qasqırdıń sırtlan kókjalı,
Suw iship atır bulaqtan.

Zańǵardıń málim talabı,
Kiyikti kózi shaladı,

«Qızıl kórgen gárgaday»,
Telmirip jaman qaradı.

Ílaqlar sonda zıp berdi,
Qasqır da dárhal táp berdi,
Qalpallaw qawıp sanınan,
Kiyikke tisin ótkerdi.

Sılq etip bası jıgıldı,
Kózi de átteń jumıldı,
Sonda da barıp ılaqlar,
Anasına tıgıldı.

Ketiwge kózler qıymaydı,
Emdi, áste tırnadı,
Ne háreket etse de,
Biyshara ana turmadı.

(T. Jumamuratov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ústirt tegisligi elimizdiń qaysı tárepinde jaylasqan?
2. Kiyiktiń neshe balası bar edi?
3. Qasqır kiyikke ne isledi?
4. Tábiyattı qorǵawımız ushın bizler ne islewimiz kerek dep oylaysız?
5. Átiraptı kóklemzarlıqqa bólew boyınsha sizler ne jumıslar alıp bardıńız?
6. «Tábiyat — ana» temasında doslarıńız benen óz ara sáwbetlesin.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
tábiyat	tabiat	природа	табиғат	tebigat
teń salmaq-lılıq	teng vazn-lilik	равновесие	тең салмақ	deñ agramlylyk
Jer	Er	Земля	Жер	Ýer
jánlik	hashorat	насекомое	жәндік	mör-möjek

ósimlik	o'simlik	растение	өсімдік	ösümlik
quslar	qushlar	птицы	құстар	guşlar
qasqır	bo'ri	волк	қасқыр	möjek
kiyik	kiyik	жейран	киік	keýik
jırtqısh	yirtqich	хищник	жыртқыш	ýyrtyjy

JAY HÁM QOSPA BAYANLAWÍSH

58-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan bayanlawısh-larǵa dıqqat berip, olardıń neshe sóz arqalı bildirilip turǵanın hám qanday sóz shaqabınan bolǵanın aytıń.

1. Dúysenbay azanda awıldın balalarına qosılıp **oynap ketti.** (*Ya. Á.*) 2. Kól boyı Jumabay ushın burınnan **tanıs jer.** 3. Ákeniń bala ómirindegi ornı **ayırıqsha.** 4. Men ózimniń jazba stolımnıń ishın aqtarıp kóriwdi **maqul kórdim.** 5. Juldızlar shadıqtan merwert yańlı dónip **jımıń-lasadı.** Olar tınıq aspanda jerge qaray jaqınlap kiyatırǵaǵa **megzeydi.** Átirap **jım-jırt.** (*N. O.*) 6. Kútilmegende búlbúl **sayrap jiberdi.** 7. Balalardıń ishıp bolǵan qasıq-tabaqların jıynap, Xatsha asxanaǵa **kirip ketti.** 8. Bes adamlıq bólmede tek **ekewimiz.**

Bir sózden bolǵan bayanlawıshqa **jay bayanlawısh** delinedi. Jay bayanlawısh barlıq sóz shaqaplarınan bola beredi. Mısalı:

1. Erteńine biydayǵa oraq **saldıq.** (*Sh. A.*) 2. Ol kóp nárslerdi **biledi.** 3. Bul jaǵı bizler ushın **jumbaq.**

Eki yamasa birneshe sózden dúzilip, gáp aǵzalarına bólinbeytuǵın sózlerdiń dizbeginen bolǵan bayanlawısh **qospa bayanlawısh** delinedi. Qospa bayanlawıshlar, qospa feyillerden, atawısh sózlerdiń dizbeginen, turaqlı sóz dizbeklerinen hám modal sózler menen feyil sózlerdiń dizbeginen boladı. Mısalı: 1. Qasım menen Aliman da jerdi usı qatardan **alǵan edi.** 2. Qas penen kózdiń arasında pátli aǵıs atlını **alıp ketti.** (*Sh. A.*) 3. Awılǵa endi qaytıp **izlep barıwshı bolmasın.** (*S. X.*) 4. Sarıbay da **kózime ottay basıldı.** (*N. D.*)

59-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Baslawısh penen bayanlawıstıń astın sızıń.

O, tuwılǵan jer! Aqdárya sızılıp, jilwa taslap, oynap aǵıp tur. Paroxod jolǵa shıqtı. Aqdáryanıń aǵısı qattı. Araldan Nókiske shekem Ámiwdáryanı boylap birinshi saparım. Paroxodtıń ústinde eki jaǵaǵa qarayman da otıraman.

Mine mınaw — Zayır, Aspantay, Qızıljar. Anaw — Qazan-ketken, tawlar kórindi. (K.S.)

Wa-ha-ha baslanıp ketti. Gúlziyba degen juwabıy shayır qız bar. (K.S.) Biz jasaǵan jer oǵırı keń, úlken. (T.Q.) Búgingi jumısım — jazıw. (T.Q.)

60-shınıǵıw. Oqıń. Bayanlawıshlardı tawıp, dúzilisine qaray qanday bayanlawısh ekenin hám qanday sózlerden bolǵanın aytıp berıń.

Búgingi aqsham burıńǵı jawǵan qardıń ústine taǵı qar jawıp shıqtı. Onıń qalıńlıǵı dizege keledi. Adımıńdı atıp erkin júre almaysań. Ombalap qalasań. Bul jer betinen ósimlik tuqımın, dán izlep tirishilik etetuǵın quslarǵa júdá qıyın boldı. Qardıń qalıńlanıp uzaq waqıt jer dastanıp jatıwı ferma hám jeke menshiginde malı bar xojalıqlarǵa da, jabayı haywanlarǵa da jeńil bolmadı.

Men qar jawıp shıqqan aqsham jatqan ornımnan erterek oyandım. Kiyindim. Qolıma aǵashtan islengen gürek alıp, esik aldında kólbep jatırǵan qardı arttım. (X.S.)

61-shınıǵıw. Ózlerińizdiń oylarıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan jay bayanlawıshı bar tórt gáp, qospa bayanlawıshqa tórt gáp tawıp jazıń. Olardıń hár túrli sóz shaqaplarınan dúziliwin esapqa alıń.

62-shınıǵıw. Naqıllardı kóshirip jazıń.

1. Kóp penen kórgen ullı toy. 2. Kóz — qorqaq, qol — batır. 3. Batırǵa da jan kerek. 4. Adam — adamǵa miyman. 5. Jaman aytpay jaqsı joq. 6. Dos — egiz, dushpan — segiz. 7. Qonaq — qoydan juwas. 8. Esitpegen elde kóp. 9. Gúlsheli bala súymege jaqsı. 10. Altın alma, algıs al.

§ 11. Biziń perzentlik parızımız

63-shınıǵıw. «Watandı qorǵaw — biziń perzentlik parızımız» temasın oqıń, mazmunın aytıp beriń.

Dúnyada insan ushın qádirlı nársе kóp. Dóğerek átirapınıń tınıshlıǵı, bala-shaǵasınıń amanlıǵı, bekkem densawlıq — bulardıń barlıǵı adam balasınıń taptırmaytuǵın baylıǵı. Lekin, olardıń hámмесiniń qádir-qımbatı bir tiyinga turmaydı, eger insan balasınıń kókirekti kerip nápes alatuǵın Watanı bolmasa!

Watanda jasaw úlken baxıt, onnan ayırılıw úken apatshılıq bolıp esaplanadı. Watandı súyiw, onıń qoynındaǵı jemislerdi qádirlew ushın onıń tariyxın, xalqın, tábiyatın tereń úyreniw lazım. Biziń jurtımız Ózbekstan — eski tariyxı, dóretiwshi xalqı, bay jeri, tákirarlanbas tábiyatı, qolay klimatı menen dúnyadaǵı teńi joq úlke.

Biziń wazıypamız usı eldi sırtqı jawlardan qorǵaw, onıń baylıqların kózdiń qarashıǵında asıraw, saqlaw bolıp esaplanadı. Sonsha gózzal tábiyatqa, tábiyiy baylıqlarǵa iye bay elimizdi sırtqı jawlarǵa tiygizbew ushın oǵan sadıq, márt bolıp ósiwimiz kerek. Ata-babalarımız bolǵan Shıraq, Tumaris, Spitamen, Ámir Temur hám keshegi ekinshi jer júzilik urısta atalarımız qanday mártliktiń úlğilerin kórsetken bolsa, biz de solarday bolıwǵa háreket etiwimiz tiyis.

64-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń. Yadlap alıń.

PERZENTIM

Xalıq ushın tuwılıp kámalǵa keldiń,
Jawınger jasları baxıtlı eldiń,
Watanına búgin wádeńdi berdiń,
Wazıypańdı orınlap kel, perzentim.

Tuwǵan eldiń ar-namısın alıp kel,
Dushpannıń basına sawda salıp kel,
Jeńistiń namasın tezden shalıp kel,
Meniń saǵan tapsırmam sol, perzentim.

Shıqtıñız tolısıp on segiz jasqa,
Aytarlıq joq balam jeñisten basqa,
Qolıñdı ber shın haqıyqat joldasqa,
Dushpanıña miyrimsiz bol, perzentim.

Úlgili isleñiz kúndiz de, kesh te,
Erligiñ turadı máńgilik este,
Óziñdi tanıtıp ullı gúreste,
Nagradlanıp quwanıp kel, perzentim.

Jeñisten shıǵadı túrli jemisler,
Ózleri kelmeydi balam jeñisler.
Basqınshılıq etken bizge fashistler,
Sen olardı qıyratıp kel, perzentim.

Dushpannıñ ızasın shıǵarmay yadtan,
Fashistlerdi qıyratıp kel fronttan.
Jaralǵanday kúshiñ gáwhar, polattan,
Tuwǵan eldiñ qorǵanı bol, perzentim.

(S. Nurımbetov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Watan degende neni túsinesiz?
2. Ekinshi jer júzilik urıs qashan boldı?
3. Ekinshi jer júzilik urısqa qatnasqan atalarımızǵa, analarımızǵa elimizde qanday qolaylıqlar jaratılǵan?
4. Ol urısqa qatnasqan biziñ jerleslerimizden kimlerdi bilesiz?
5. «Watanım — maqtanıshım» temasında kishi kólemde gúrriñ jazıp keliñ.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenche
Watan	Vatan	Родина	Отан	Watan
tınıshlıq	tinchlik	мир	тыныштық	parahatçylyk
tariyx	tarix	история	тарих	taryh

sadiq	sodiq	преданный	садық	sadyk
jawinger	askar	боец	жауынгер	esger
erlik	mardlik	храбрость	ерлік	mertlik
miyirmsiz	mehrsiz	беспощадный	мейрімсіз	mähirsiz
qorgan	qo'rg'on	крепость	қорған	gala
jeñis	g'alaba	победа	жеңіс	eñiş

GÁPTIŇ EKINSHI DÁREJELI AĞZALARÍ. ANÍQLAWÍSH

Gáptiň bas aǵzaları menen birge, onıń ekinshi dárejeli aǵzaları da boladı. Bas aǵzalar gáptiň tiykarın dúzedi. Al, ekinshi dárejeli aǵzalar bas aǵzalardı tolıqtırıp, anıqlap, túsindirip keliw arqalı gáptiň qurılısın keńeytedi. Sonlıqtan olar gáp ishinde ekinshi dárejeli xızmet atqarıp keledi.

Gáptiň ekinshi dárejeli aǵzaları grammatikalıq má-nisi hám sintaksislik xızmetine qaray **tolıqlawısh, anıqlawısh** hám **pısıqlawısh** bolıp úshke bólinedi. Olardıń mánileri ózleri túsindirip kelgen sózlerge baylanıslı sorawlar arqalı anıqlanadı.

65-shınıǵıw. Oqıń. Qara háríp penen jazılǵan sózlerge dıqqat etiń. Olardıń qanday sóz shaqabın anıqlap turǵanın aytıń. Hár qaysısına tiyisli sorawlar qoyıń.

1. **Jazdıń** da qızıǵı ótip ketti.
2. Qullası, **onıń** bul mashaqatları hám kúlkili, hám azaplı edi. (*Sh.A.*)
3. **Me-niń** eki kózim **ortadaǵı** palwanlarda.
4. Ol iri **jawırınlı**, jas jigit eken. (*Á.A.*)
5. **Keshki** saǵım jiyekti orap alıptı. (*Ó.A.*)
6. Kún awǵansha **on segiz** bala jıynaldı. (*N.D.*)
7. **Sol** adamlar mashina kútip turǵan bolıwı kerek. (*X.S.*)
8. Onnan kóp nárselerdi úmit etti. (*Ó.X.*)

Zattıń yamasa zatlıq mánidegi sózlerdiń sın-sım-batın, sapasın hám menshikleniwin bildiretuǵın ekinshi dárejeli aǵza anıqlawısh delinedi.

Anıqlawışlar **qanday? qaysı? qaydağı? qansha? ne-she? neshinshi? kimniñ? neniñ?** sorawlarına juwap beredi.

Anıqlawışlar, tiykarınan, kelbetlik, atlıq, almasıq, sanlıq, geypara rawısh sózler, kelbetlik feyil, hâreket atı feyilleri arqalı bildiriledi.

66-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Anıqlawışlardı tawıp, astın sı-zıń, sorawların hárqaysısının janında qawıs ishinde kórsetiń. Anıqlawışlardıń qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin aytıp beriń.

Úlgi: Arqadan salqın (qanday?) samal esip tur.

1. Aspandı qap-qara bultlar qaplap ketipti. 2. Ol úlken alma ağashınıń túbine kelip irkildi. (K.A.) 3. Jazdıń bú-gingi aysız aqshamı biraz salqın edi. 4. Aspan olarǵa bolısqanday shet-shebirine siyrek-siyrek bult jámlegen. (T.Q.) 5. Gúlásennin ákesiniń kiyatırǵanlıǵın klasta bildik. (Sh.S.)

67-shınıǵıw. 1-tapsırma. Kóshirip jazıń. Anıqlawışlardı tabıń. Qaysı anıqlawıştıń qaysı anıqlanıwshı sózge tiyisli ekenin túsindirıń. Anıqlawışlarǵa tiyisli sorawlar qoyıp, olardıń qanday sóz shaqabınan ańlatılǵanın aytıń.

Baxıtlı, miyrim-shápáatli perzentleriń kóp bolǵay! (S.S.) Qolı paxtaday jup-jumsaq eken. (K.S.) Jalqawdıń janı tatlı, miynettiń nanı tatlı. (*naql*) Men xosh iyisli azannıń shıqlı hawasınan nápes alıp, biraz qarap turdım. (Ó.X.) Kishkentay ǵana tımpıq murın, adıraq kóz, qara balası oǵan zawıq baǵıshladı. (Ó.X.) Quyash ele shıqpaǵan edi, tek shıǵıs bette tandırdıń hâwirindey qıp-qızıl shuǵlalardıń sızıq-sızıq saǵımları kórinedi. Jıllı samal esip turıptı. (Ó.X.)

Anıqlawışlar dúzilisine qaray, jay qospa hám keńeytilgen anıqlawış bolıp úshke bólinedi.

Dara sóz yamasa birikken qospa sózlerden quralǵan anıqlawışlarǵa **jay anıqlawış** delinedi.

Mısalı: **Kúni menengi** miynetimiz zayaǵa ketpedi. (K.S.)

Birikpegen qospa sóz yamasa gáp aǵzalarına bólinbeytuǵın sózlerdiń dizbeginen bolǵan anıqlawıshlarǵa qospa anıqlawısh delinedi.

Mısalı: **Qızıl júzli** jigittiń qızarǵanı ólgeni. (*naqıl*)

3. Keńeytilgen anıqlawıshlar tómendegi toplamlar arqalı bildiriledi:

a) kelbetlik feyildiń basqarıwındaǵı feyil toplamlarınan boladı. Mısalı: **Úlken keń oypattıń ishinde jel-kildesip ırǵalıp ósken paxtalar** jawdırasıp turıptı. (*O.X.*) Olar pishen tasıp júrgen adamlar eken. (*Á.Sh.*)

b) Atawısh feyildiń basqarıwındaǵı feyil toplamlarınan boladı. Mısalı: **Mallar ushın ot-shóp tayarlaw isi** gújidi. (*T.Q.*)

68-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi anıqlawısh aǵza etip hárqaysısına ayırım gáp dúziń. Dúzilgen gápińizde anıqlawıshlardıń zat yamasa zatlıq mánidegi sózlerge qatnaslı bolatuǵının esapqa alıń.

Kóp, usı, orta boylı, otız eki, onınshı, aqıllı, jaqsı, jas.

69-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jay anıqlawısh penen qospa anıqlawıshtıń astın sızıń. Olardıń sorawların hárqaysısınıń tusında qawıs ishinde kórsetiń hám bir-birinen ózgesheligin awızsha túsindiriń.

1. Qasım menen Áliyman da jerdi usı qatardan alǵan edi. (*Sh.A.*) 2. Dárya boyına aparatuǵın jolǵa shıǵıp, tez-tez júrip kiyatırman. (*Á.Sh.*) 3. Toǵayda oyılı-shuqırlı jerlerdiń kóbin qáyterseń. (*Sh.S.*) 4. Ekinshi xatın ol Novosibirsk degen qaladan jiberген edi. 5. Qıstıń ayazlı kúnleriniń birinde azan menen ustaxanaǵa jumıs babında barǵan edim. 6. Hayallardıń birewi dárhal onıń iynindegi ketpenin aldı. (*Sh.A.*)

70-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi anıqlawısh aǵza etip hárqaysısına eki gápten gáp dúziń. Olardıń sorawların hárqaysısınıń ústine jazıp kórsetiń.

Biyik-biyik, baxıtlı, sol, qızıl shıraylı, ekinshi, az.

§ 12. Teberik mákan

71-shınıǵıw. Tekstti oqıń, mazmunın aytıp berıń.

Kóklemzarlıqqa bólengen atızlar hám móldir suwlı sarqı-raǵan bulaqlardan, eń biyik shoqqılarında ásirler dawamında qarlar erimeytuǵın asqar tawlardan, taw jıralarınan tómengen aǵıp túsetuǵın tasqın dáryalardan, denelerdi kúydiretuǵın qum boranları uytqıytuǵın payansız sahra hám shóllerden, adamlar jasap diyqansılıq etetuǵın oypatlıqlardan, awıl hám qalalardan ibarat — bul Watan. Biz Watandı teberik kindik qanı tamǵan mákan — ana Jer dep ataymız.

Teberik mákan degende, ol qanday bolmasın, meyli, shól me, taw ma, jasıl oypat pa, biz tuwılıp ósken jer túsiniledi. Xalıqta «Hárkimniń tuwǵan jeri — Mısır sháhári» degen gáp bar. Biziń tuwılıp ósken jerimiz — güllengen Qaraqalpaqstan. Bir máháli Vamberi kesip ótken «qulan jortpas qula dúz» — Ústirtte házir Elabad qalası boy tikledi. Keleshek baylıqlarınıń ayqın gúwasınday biyik vıshkalar aspanǵa boy sozdı.

Shańıtqan Shomanay, partaw Qırqqız, sahra Jańadárya adamlardıń qolınan qayta dórep, kámalǵa keldi. Kórkem, kóz tartatuǵın qala hám awıllarǵa aylandı. Qońırat, Shımbay, Xojeli, Shabbaz, Tórtkúl — «bes qala» atangan teberik mákanlar búgingi kúnde de óz gózzallıǵın joytqan joq. Respublikamızdıń paytaxtı Nókis jıldan-jılǵa qanatın keńnen jayıp, ájayıp qala bolıp barmaqta. Kóp óndiris orınları, mádeniy mákemeler xalıqtıń iygiligi ushın xızmet etip atır. Biz usı teberik mákanda jasar ekenbiz, onıń rawajlanıwı, gülleniwi ushın oqıwımız, miynet etiwimiz kerek.

72-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń. Yadlap alıń.

QAZAQDÁRYA

Arqalanıp kóp ármanda,
Ata-baba ash bolǵanda.
Jawrap ózegi talǵanda,
Jalǵaw bolǵan Qazaqdárya.

Qarnı qalqıp, jılım maylap,
 Íris qazanı bolıp qaynap,
 El shaqırıp, balıq oynap,
 Bazar etken Qazaqdárya.

Belgisindey namıs-ardıń,
 Ornı tur qanlı qamaldıń,
 Batır babam Ernazardıń,
 Qanı tamǵan Qazaqdárya.

Xalıqtıń arın arlap ótken,
 Kóz kórgenin jırlap ótken,
 Aqqalada Berdaq ótken,
 Teberik jer Qazaqdárya.

Kúnlik etip bolıp sayıl,
 Erjan ataw, Uzunqayır,
 Pishen orıp Omar shayır,
 Talap etken Qazaqdárya.

Bazda qaytıp, bazda tassa,
 Suw tartılıp, teńiz qashsa,
 Jańa arnadan saǵa ashsa,
 Shalqır jáne Qazaqdárya.

(I.Yusupov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Watan — teberik mákan» degende ne túsinesiz?
2. Siz qay jerde tuwılǵansız?
3. Jasap atırǵan aymaǵıńız haqqında qanday maǵlıwmat-larǵa iyesiz?
4. Qaraqalpaqstan Respublikası tuwralı nelerdi bilesiz?
5. Gárezsizlik jıllarındaǵı erisken jetiskenlikler haqqında kishi tekst jazıń.

Sózlik

Qaraqalpaq- sha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmen-she
ana háyyiwi	ona allasi	колыбель- ная песня	бесік жыры	hüwdi

diyqanshılıq	dehqonchilik	земледелие	диқаншы- лық	daýhançylyk
sharwashılıq	chorva- chilik	животно- водство	шаруа- шылық	çarwaçylyk
oypat	vodiy	долина	ойпат	apat
gülleniw	yashnash	процветание	гүлдену	gullendir- mek
baylıq	boylik	богатство	байлық	baýlyk
árman	armon	мечта	arman	arman

TOLÍQLAWÍSH. JAY, QOSPA HÁM KEÑEYITILGEN TOLÍQLAWÍSH

69-shınıǵıw. Oqırń. Ishinen tolıqlawışlardı tawıp, olardıń qan-
day seplik jalǵawlarında turǵanın hám sorawların aytıp berin.

1. Men bul juwaptı alǵanımnan keyin tikkeley Gúlimniń úyine tarttım. (*Ya.Á.*) 2. Dáryabaydıń tórt qabatlı mektepke qatnaǵanına da on bes kúnnen asıp ketti. (*E.E.*) 3. Tereze-
den túsken quyashtıń altın nurlarına malınǵan gúller sonday xoshirey tús alıp jaynap turdı. (*N.I.*) 4. Sánem qızı tuwralı kóp oylaytuǵın boldı. (*T.Q.*) 5. Bermegendi berip uyalt. (*naqıl*) 6. Qızdı dárya boyında kóripti. (*K.S.*) 7. Adamlar onı kóre almadı. (*S.Ya.*) 8. Qızlardıń ishinen birewin brigadirlikke sayladı. (*«E.Q.»*) 9. Jaqında bir jigit arqalı xat jiberipti. (*«Á»j.*)

Bayanlawıştı zatlıq mánide túsindiretuǵın ekinshi dárejeli aǵzaǵa **tolıqlawış** delinedi.

Tolıqlawışlar, kóbinese bayanlawış penen baylanı-
sadı. Olarǵa **kimdi? neni? kimge? nege? kimnen? ne-
den? kimde? nede? kim menen? ne menen? kim haq-
qında? ne haqqında? kim ushın? ne ushın? kim (ne)
jóninde** degen sorawlar qoyıladı.

Mısalı: Izzet **Shuxrattı** kútti. **Diyqanǵa** jer kerek.
Ketkenine biraz kún bolsa da, **Ernazardan** búgin xat
keldi.

Tolıqlawıshlar tómendegi sóz shaqapları arqalı bildiriledi:

1. Tolıqlawısh kóbinese atlıq hám almasıqtan boladı. Mısalı: Ernazar berilgen **tapsırmanı** orınlap boldı. Men **bunı** kórdım.

2. Atlıq mánisindegi kelbetlik, sanlıq hám feyil sózler arqalı bildiriledi. Mısalı: **Jaqsını** isinen bil. (*naqıl*) Bilegi juwan **birdi** jıgadı, bilimi kúshli **mındı** jıgadı. (*naqıl*)

3. **Haqqında, tuwralı, jóninde, menen, ushın** tirkewishleriniń atawısh hám geypara feyillerge dizbeklesiwi arqalı bildiriledi. Mısalı: Usı dúnyanı **sen ushın** saqlap otırman. Bazargúl **Aysulıw menen bul haqqında** sóylesti.

73-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sorawlarına qaray tolıqlawıshlardı tawıp astın sızıń.

Miyнет penen jer kógerer, ilim menen er kógerer. (*naqıl*) Talantlıǵa nur jawar. (*naqıl*) Insanǵa kóp nárse anası arqalı ótedi. (*T.Q.*) Tapsırmańdı orınlayman. Alǵıs saǵan, muǵallım! (*T.Q.*) Aybergen aǵanıń bul sózi maǵan maqul tústi. (*Ó.X.*) Oqıwshılardıń bári de sabaqqa jaqı tayarlanıptı. (*Ó.X.*) Tórtkúlge barıp endi paxta atızların aralaydı. (*K.S.*) Maxmudtı kórdım. (*K.S.*)

74-shınıǵıw. Gáplerdegi berilgen sorawlarǵa juwap berıń. Tolıqlawıshlardı tawıp astın sızıń.

1. Ol bul sawǵanı kimge aldı? 2. Sumkasına neni saldı? 3. Kitaptı kimnen aldı? 4. Oramal neden toqılǵan? 5. Awılǵa kim menen keldi? 6. Ol kimdi shaqırdı?

Tolıqlawıshlar dúzilisine qaray jay, qospa hám keńeytilgen tolıqlawısh bolıp úshke bólinedi.

Zatlıq mánidegi dara atawısh sózlerden bolǵan tolıqlawıshqa jay tolıqlawısh delinedi.

1. Jay tolıqlawıshlar dúzilisine qaray dara sóz, birikken sóz hám mánili sózler menen tirkewishlerdiń

dizbeginen boladı. Mısalı: Kún batqannan keyin elektr nurı **Ústirtti** birden jaqtıǵa bólep jiberdi. (J.S.) Quwat dalaǵa qatar qaǵıp qoyılǵan qazıqlardıń birewine **Temirkókti** bayladı. (J.S.) Gúres waqtında arızımaytuǵın nárseler tuwralı oylaǵannan göre **jeńis haqqında** oylaw abzal. (*Termiziy*)

2. Birikpegen qospa sóz yamasa gáp aǵzalarına bólinbeytuǵın sózlerdiń dizbeginen bolǵan tolıqlawıshqa qospa tolıqlawısh delinedi.

Qospa tolıqlawıshlar birikpegen qospa atlıqlardan, qospa sanlıqlardan, atlıqlasqan qospa feyillerden hám gáp aǵzalarına bólinbeytuǵın sózlerdiń dizbeginen boladı. Mısalı: 1. **Mal sharwashılıǵına** ayrıqsha itibar berildi. (G.S.) 2. Terezeden túsken quyash nurı **jaydıń ishın** jaqtırtıp jiberdi. (T.Q.) 3. **Otız besti** altıǵa bóliwge boladı. 4. Sonda da **túsindirmey ketiwdi** nadurıs kórdi. (T.Q.) 5. Dárya **mayda ózeklerdiń birikpesinen** payda boladı. 6. Intalı adam sonday adam, **ol ózin ullı islerdi orınlawǵa** tayarlaydı. (*Abdulbarakat Qadiri*y)

5-6-gáplerdegi dıqqat etilgen sózlerdi sintaksislik gáp aǵzalarına ajratıwǵa bolmaydı. Olar sol birikpe túrinde neden? nege? degen sorawlarǵa juwap beredi.

Keńeytilgen tolıqlawısh atawısh feyil hám kelbetlik feyil toplamları arqalı bildiriledi. Olardı dúziwshi atawısh hám kelbetlik feyiller atlıqlasıp, tolıqlawıshqa tán seplik qosımtalardı hám tirkewishlerdi qabıl etedi. Mısalı: 1. Ilimli adam sonday adam, ol ózin **ullı islerdi orınlawǵa** tayarlaydı. (*Abdulbarakat Qadiri*y) 2. Biraq, ol **kóbirek túsindirgendı** jaqsı kóredi. (S.S.)

75-shınıǵıw. Gápplerdi kóshirip jazıń. Jay hám qospa tolıqlawıshlardıń astın sızıń. Jay tolıqlawıshlardıń qanday sóz shaqap-larınan bolǵanın anıqlań.

1. Sol kúni Qońırat ámeldarları Muhammed Pananı gilem salıp, saraydı aylandırdı da, Qońırat taxtına mingizdi. 2. Saraydıń barlıq jumısların óz qolına aldı. 3. Xan salıǵı tiyelgen arba házir Xojelige barıp jetti. 4. Xojelide arba-nı quwıp jetken nókerler arǵı jaǵına Góne Úrgenishke,

Atamurat xangá xabar berdi. 5. Usılayınsha ol diywanbegini shaqırtıp alıp Muhammed Pana háziretiniń atınan Atamurat xangá xat jazıwdı buyırǵan edi. (*K.M.*) 6. Saat on birdi kórsetti. 7. Ol paylı jumısın heshkimge isletpeydi. (*N.D.*)

76-shınıǵıw. Oqıń. Toliqlawıshlardı tawıp, olardıń dúzilisine dıqqat etiń. Qanday sorawlarǵa juwap berip kelgenin hám qospa tolıqlawıshlardıń dúzilisin túsindiriń.

1. Eger adamda ǵayrat bolmasa, onda basqalarǵa úlgi bolatuǵın heshnárse isley almasań. 2. Márt penen joldas bolǵan adam mártlikke jetedi. 3. Námárt penen jaqın júrgen adam bárqulla ǵam-qayǵıda boladı. (*«Atalar sózi»*) 4. Sabırlı adam sonday adam, ol qolında barın aqıl-oy menen jumsaydı. (*«Atalar sózi»*) 5. Buǵan Nurjan ustanı jumsaw kerek. (*T.Q.*) 6. Usharǵa atsa da hár oǵı eki-úshti jalpıdatatuǵın edi. (*Á.Sh.*)

77-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jay, qospa hám keńeytilgen tolıqlawıshlardıń astın sızıń.

1. Sol kúni Qońırat ámeldarları Muhammed Panani gilem salıp, saraydı aylandırdı da, Qońırat taxtına mingizdi. 2. Saraydıń barlıq jumısların óz qolına aldı. 3. Paylı jumısın heshkimge isletpeydi. (*N.D.*) 4. Turdıǵúl Karamatdinnıń kewilli kirip kelgenin kúle shıray berip kútip aldı. (*J.A.*) 5. Usılayınsha ol diywanbegini shaqırtıp alıp, Muhammed Pana háziretiniń atınan Atamurat xangá xat jazıwdı buyırǵan edi. (*K.M.*) 6. Saat on birdi kórsetti.

§ 13. Tariyxıy orınlarǵa sayaxat

78-shınıǵıw. Tekstti oqıń. «Tariyxıy orınlarǵa sayaxat» temasına baylanıslı sáwbetlesin.

Topıraqqala payızlı jerge ornalasqan Qaratawdıń shıǵıs qublasına mákan basqan esiginen shıqqanlar jamalına názer taslap, shıqqan künge shúkirshilik etkenleri seziledi. Qabat-qala oǵan qol sozım jerde. Ellikqala bul átiraptıń sultanınday qublaraq, sál oylawǵa irge basqan onnan

arıda jüzlegen shaqırım keńislikte jaylasqan kóp qalalar — Gúldirsın, Qırq-qız, Qoyqırılğan, Jambasqala hám eski Aqsha dáryası menen ulasadı.

Batısı áyyemgi Xorezm oypatı mádeniyatınıń orayı bolğan Kát qalası Qaratawǵa jol ashıp beredi. Jerimizdiń keńligin, bawırınıń altın tolı gáziynege iye ekenligine kóziń jetedi de, kókiregińdi kóterip, ishki hawirińdi shıǵarasań. Jer! Ol bizde sheksiz. (S.S.)

79-shınıǵıw. Ájiniyaz Qosıbay ulınıń «Bozataw» poemasınıń úzinidini oqıń hám yadlań.

BOZATAW

(poemadan úzindi)

Sáhár waqta qırlı dúpen atıldı,
Bende bolıp tústim, qolım shatıldı,
Páriydek qız shorı bolıp satıldı,
Kánizlik bashına túshti Bozataw.

Atadan ayrıldı ğulpaqlı uǵlan,
Satıldı, húr basın áyledi ğulam,
Kimler Irak ketti, kimler ketti Sham,
Kimseler Kurd, Tegeran astı, Bozataw.

Kirpigi oq, anıń qashları kaman,
Yuzleri qırmızı, húrshidi taban,
Láyli-Zuleyxaday ne gózzal janan,
Ásir bolıp qolǵa túshti, Bozataw.

Táǵdir alladandur, sebep Qońıratтан,
Biyráhim Seyilxan degen elattan,
Ayra túshtiń ashamaylı-qıyattan,
Elatsız, jaylawsız qaldıń, Bozataw.

Jer hám el bilandur, el hám jer bilan,
Jersiz eldiń kúni dárbedár bilan,
Ómir óter júrektegi sher bilan,
Qádiriń seniń búgin ótti, Bozataw.

Yoq edim, bar boldım, kamala keldim,
 Minip árebi atlar, dáwránlar súrdim,
 Nanıńdı kóp jedim, ráhátin kórdim,
 Xosh aman bol, bizden qaldıń, Bozataw.

Sen baǵ ediń, búlbúl ushtı, zaǵ qaldı,
 Pútkil siynem jandı, ishte dárt qaldı,
 Qıysıq Porqan ataw seni jaw aldı,
 Bası qutlı, sońı wayran, Bozataw.

Ziywarıń xoshlasar qádirińni bilip,
 Kózini yashlatıp, baǵrını tilip,
 Aman bolsa hal sorasar bir kelip,
 Xosh aman bol, bizden qaldıń, Bozataw.

(*Ájiniyaz Qosıbay ulı*)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Elimizde qanday tariyxıy orınlardı bilesiz?
2. Sizler jasap atırǵan jerde tariyxıy orınlar bar ma?
3. Elimizdeki tariyxıy orınlar boyınsha qanday ańız-áp-sanalardı bilesiz?
4. Ájiniyaz Qosıbay ulınıń «Bozataw» poeması ne ushın jazılǵan?
5. Awılınıздаǵı tariyxıy orınlar haqqında aytıp beriń.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenşe
tariyxıy estelikler	tarixiy yodgorliklar	исторические памятники	тарихи ескерткіштер	taryhy ýadygärlikleri
ǵáziyne qırmızı	xazina qırmızı	сокровище алый	қазына қырмызы	hazyna gyrgyzy
uǵlan	o'g'lon	мальчик	ұл бала	ogul
g'ulam	qul	раб	құл	gul
zaǵ	qarg'a	ворона	қағға	garga

PÍSÍQLAWÍSH. JAY, QOSPA HÁM KEÑEYITILGEN PÍSÍQLAWÍSH

80-shınıǵıw. Oqıń. Qara háríp penen jazılǵan sózlerdiń qaysı aǵzalardıǵa qatnaslı ekenin hám olardıń sorawların aytıń. Gápte olar qanday aǵza xızmetinde qollanılıp turǵanın túsindirıń hám ózgesheligine dıqqat awdarıń.

1. **Búgin** Turdıǵúl menen Rawshan sóylesiwge keldi. (*J.A.*)
2. **Aspanda** asıqtay bult joq. (*E.Q.*)
3. **Qubladan** húwlep kúshli samal esedi. (*M.D.*)
4. **Ele** ol meniń ushın náreste. (*Sh.A.*)
5. **Hár jerde** qar ılaqtırısıp oynaǵan balalar kórinedi. (*T.Q.*)
6. **Kóz jeter jerde** kók suwdan basqa heshnárse kórinbeydi. (*O.B.*)
7. Bizler Sadulla aǵaǵa **qızıw jumıs ústinde** gezlestik. (*N.D.*)
8. Hawa rayı **ábden** buzıldı. (*Ó.A.*)
9. Qara suw **qara górim jerge** aparadı. (naqıl)
10. Shóllep kiyatırǵan qoylar **suwdı kórip** juwırısı. (*J.S.*)

Bayanlawishtıń hár túrli is-háreket belgisin bildiretuǵın gáptiń ekinshi dárejeli aǵzasına **pısıqlawısh** delinedi.

Pısıqlawıshlar **qalay? qáytip, qayda? qaydan? qalay qaray? qashan? qansha ret? neshe ret? ne sebepten? ne sebepli? ne ushın? nege? ne maqset penen? ne qılsa? ne qılsań? ne qılsa da? ne qılǵan menen?** hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Pısıqlawishtıń mánisi, kóbinese bayanlawıshqa qatnaslı boladı. Sonlıqtan ol bayanlawısh penen grammatikalıq baylanısqa túsedi. Mısalı: 1. **Búgin** (qashan?) klasqa **erte** (qashan?) keldi. (*E.E.*) 2. **Keshe** (qashan?) usı fermaǵa (qayda?) keldim. (*J.S.*) 3. **Kesheden** berli (qashannan berli?) Dármembay ekewi joq. (*G.Q.*) 4. Hámme Jiyengúlge **tıǵılıp** (qáytip?) qaladı. (*Sh.A.*) 5. Ernazar uyalıp (ne sebepten?) ishke kirip ketti. (*T.Q.*) 6. **Berseń** (ne qılsań?) alarsań, ekseń (ne qılsań?) orarsań. (*naqıl*).

Pısıqlawıshlar, kóbinese ráwısh, eliklewısh sóz, kelbetlik, sanlıq, hal feyil, seplik jalǵawlı hám tirkewıshli atlıq sózler arqalı bildiriledi.

Pısıqlawıshlar dúzilisine qaray **jay, qospa hám keñeytilgen** pısıqlawısh bolıp úshke bólinedi.

81-shunıǵıw. Oqıń. Pısıqlawıshlardı tabıń. Olardıń sorawların hám bir-birinen dúzilisi boyınsha qalay ajıralıp turǵanın aytıń.

1. Reyimbay qızıp sóyledi. 2. Ekewi birden erinbey eńbek etedi. 3. Búgin xalıq qatarına qosıldıń. 4. Toyǵa qonaqqa shaqıradı. 5. Hámme xalıqtıń tilegi tuwısqanlıq, doslıqta jasaw. 6. Kóp waqıtqa shekem jurt jım-jırt boldı. 7. Ol sizge hesh waqıtta da jamanlıq oylamaydı. 8. Qámekbay kún batar aldında dalaǵa shıqtı. (*J.A.*)

82-shunıǵıw. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń gáptiń qaysı aǵzası bolatuǵının hám qanday sorawlarǵa juwap beretuǵınlıǵın aytıń.

Jáhángir **azanda erte** turdı. **Sırtqa** shıǵıp **arman-berman** qır dógeresine názer taslap, **álle qáyerlerge** tigilip qaradı. Jáhángir **jańa ǵana** sheti kórine baslaǵan quyashqa qaradı. Házir kúnniń rá máwizi jaman emes. **Kún keshe ǵana**, hátte, **túni menen** aspandı bult basıp tur edi. Kórdiń be, házir aspan jaynap ashılıp, jıllı samal esip tur.

Sol demlerde ol kóterińki keyipte bir-eki adım atlap edi, **aldınan** Narbay shıǵa keldi. (*Ó.X.*) Bunnan keyin kewilim biraz sergeklene basladı. (*T.Q.*) Úyde **otıra-otıra** zerigip kettim. (*K.S.*)

83-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Pısıqlawıshlardı tawıp astın sızıń. Olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin hám sorawların aytıń.

1. Esiktiń aldındaǵı keń maydan búgin adam menen tolǵan. (*N.D.*) 2. Men sonda isleymen. 3. Tómende kógis dónip toǵaylar kórinedi. (*S.X.*) 4. Ráwshan oǵan jalt qaradı. 5. Hámme xalıqtıń tilegi tuwısqanlıqta, doslıqta jasaw. (*J.A.*) 6. Trubachev Tájbay ata menen jaqsı sóylesti. (*J.S.*) 7. Biybijan onıń menen qatarlasa otırdı. 8. Iz tuppa-tuwrı Ámiwdáryaǵa qaray ketti. (*T.Q.*) 9. Házir ol Qızılnurdaǵı emlew xananıń shıpakeri bolıp isleydi. (*Ó.A.*)

84-shinğıw. Tóمندegi berilgen sózlerdi pısıqlawış etip gáp dúziń. Olardıń sorawların qawıs ishine alıp, tusına jazıp kórsetiń hám pısıqlawıştıń qanday sóz shaqabı ekenin túsindiriń.

Sózler: *Bıyl, jazda, sheklep, áste, jalt-jalt, túske deyin, túni menen, kewilli, telefon arqalı.*

Pısıqlawışlar dúzilisine qaray jay, qospa hám keńeytilgen pısıqlawış bolıp bólinedi.

Dara sózlerden bolğan pısıqlawışqa jay pısıqlawış delinedi.

Jay pısıqlawış jup sóz hám dara sózlerge tirkewishlerdiń dizbeklesip keliwinen de boladı. Mısalı: **Keshqurın** aғam **qaladan** úyge keldi. Ol **Taxtakópirde** tuwılıp ósken. Shárigúl **kúndiz** de, **túnde** de isler edi. (*K.M.*) **Kún sayın** emeski samal esedi. Bizler **túni menen** jol júrdik. Quyash **kem-kemnen** qızdıra basladı. (*Sh.A.*)

Birikpegen qospa sóz yamasa gáp aғzalarına bólinbeytuғın sózlerdiń dizbeginen bolğan pısıqlawışqa qospa pısıqlawış delinedi. Dara sózlerge atawış tirkewish (kómekshi atawış) dizbeklesiwinen qospa pısıqlawış jasaladı. Mısalı: Sultanmurat heshqashan da tırnanı **jaqın jerden** kórmegen edi. Tırnalar **áste-aqırın dóńistiń ústine** qonaqlay basladı. (*Sh.A.*) **Bul jerde** de qarawıl bar edi. (*Ó.X.*)

Hal feyil, kelbetlik feyil hám atawış feyilleriniń basqarıwıdağı toplamlardan bolğan pısıqlawışqa keńeytilgen pısıqlawış delinedi. Mısalı: Ol **óziniń tuwılған Shıbıqlı awılında oqıp júrip**, miynet etiwge qızıqsındı. Kewlimjay **qurılısqa jumısqa kelgende** sarras on jeti jasta edi. (*S.Á.*)

85-shinğıw. Oqıń. Jay hám qospa pısıqlawışlardı tawıp, qanday sózlerden bolğanın hám bir-birinen ózgesheligin aytıń.

1. Jawın azannan keshke shekem quydı da turdı, biraq, eń keyninde keshke qaray tındı. 2. Házir ғana jawın menen juwılған ashıq kók aspanda quyash jarqırıp shıǵa keldi. (*M.K.*) 3. Shańgıt jaqın kóringen menen kem-kemnen

alısladı. 4. Topar-topar qız-jigitler átkónshek betke baratırsa, birewler uydır-juwdır bolıp qaytıp baratır. (T.Q.) 5. Mine, onnan beri otız jılğa shamalas waqıt ótti. (K.S.)

86-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Keńeytilgen pısıqlawıshlardı tawıp, astın sızın hám sorawların qoyın.

1. Iri torańǵıllar, Juwan ermanı jıńǵıllar izshilerge jol siltegendey artta qalıp baratır. 2. Jagalagı Jumagúldi kórip olar irkildi. 3. Jańaǵı bir nárselerden qorqqanınan onıń eki dizesi qalt-qalt etedi. 4. Shay-suw iship bolǵannan soń bizler awıldıń baǵına kettik. 5. Hárkim óz jumısın sapalı etip orınlawǵa umtılgan. 6. Seydaxmet bolsa tońlap qalǵan motorlardı jılıtıw ushın suw qaynatatuǵın ıdıstı alıp júrdi.

§ 14. Til ósiriw

BERDAQ ĞARGABAY ULÍ

Ataqlı qaraqalpaq shayırları Berdaq Ğargabay ulı XIX ásirde jasadı. Berdaq jas waqtınan awır turmıstıń barlıq qısıwmetlerin bastan keshiredi. On jasqa shıqqanda ata-anası ólip, jetim qaladı.

BerdAQ mediresede oqıp sawatın ashqan hám óz waqtında bilimli, sawatlı adamlardıń biri bolǵan. Ol óz dáwiriniń basqa da úlken shayırları sıyaqlı bilimin óz betin-she tereńletken, kóp úyrengen hám qatıqlaq adamlardıń, talant iyeleriniń shıǵarmaların jaqsı bilgen hám ózlestirgen. Onıń shayırlıq talantın jetilistiriwde ataqlı qaraqalpaq shayırları Kúnxoja, Ájiniyaz hám tuwısqan xalıqlardıń shayırlarınıń da úlken tásiiri bar.

BerdAQ qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırlarınan esaplanıp, kóp kórkem, ólmes ádebiy shıǵarmalardı dóretti. Onıń jazǵan shıǵarmaların pútkil qaraqalpaq xalqı súyip oqıydı. Berdaqtıń shıǵarmaları basqa xalıqlardıń tillerine de awdarılǵan.

BerdAQ hámme waqıt zulımlıqqa qarsı gúresken. Ol xalıq ushın xızmet etken. Xalıq ta onı súygen hám húrmet qılǵan.

Qaraqalpaq tilin úyreniw ushın Berdaq dóretken shıǵarmalardı tereń úyreniw jáne jaqsı biliw kerek. Sebebi onıń qosıqları ápiwayı, sap qaraqalpaq tilinde jazılǵan.

§ 15. Til bilgen el bileli

87-shınıǵıw. Tekstti oqıń. «Shet tillerin úyreniw — dáwir talabı» temasına baylanıslı sáwbetlesıń.

Ózbekstan Respublikasınıń ǵárezsizlikti qolǵa kirgiziwi sırt eller menen tikkeley baylanıs ornatiw imkaniyatın jarattı. Bul bolsa watanlaslarımızdıń shet tillerin ele de tereńirek iyelewlerin talap etedi. Sebebi shet mámleketlerden respublikamızǵa kóplep isbilermenler kele basladı, olar menen túrli tarawlarda birge islesiwler jolǵa qoyılıp atır, kóplegen oqıwshı jaslarımız shet el universitetlerine oqıwdı dawam ettiriw ushın jiberilmekte, qala berse respublikamızdı tanıǵan mámleketler menen diplomatiyalıq qatnasıqlar ornاتیлмақта. Bul tarawdaǵı oqıw hám jumıslarǵa ornalasıw ushın jaslarımız shet tillerin bilmese óz aldına qoyılǵan maqsetlerine erisiwde qıyınshılıqlarǵa dus keledi. Sonıń ushın da elimizdi keleshekte sawatlı, bilimli, jetik kadr-lar menen támiyinlew maqsetinde Birinshi Prezidentimiz I. Karimov tárepinen «Shet tillerdi úyreniw sistemasın bunnan bılay da jetilistiriw ilajları haqqında» qarar qabıl etildi.

Shet tillerin úyreniw ushın hárbir adamnan waqıt, qunt, shıdam, sabır-taqat talap etiledi. Eger biz bul qıyınshılıqlardan qorıqpay, qansha kóp shet tillerin úyrensek, baxıtlı keleshegimizge tiykar jaratqan bolamız.

88-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń hám yadlap alıń.

TÚRKIY TILIM

Qúltegin babadan uqtım atıńdı,
Maxmud Qashǵariydan kórdim xatıńdı,
«Qutadǵu bilig»ten baslap saltıńdı,
Saǵa alǵan meniń túrkiy tilimseń.

Türkiy tilim — misli bir nárwan daraq,
Ketken jáhán boylap xalıqlarğa tarap,
Qulaq shalsa turmay wáspini sorap,
Mánisin túsingen türkiy tilimseñ.

Álemde til kópdur sennen gózzalıraq,
Men ushın bárinen aǵlasañ biraq,
Ana súti menen qanıma tarap,
Ana tilim bolǵan türkiy tilimseñ.

(K.Karimov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qaysı shet tilleri dúnyada jetekshi orınlarda turadı?
2. Shet tillerin úyreniw bizge ne ushın kerek?
3. Siz qaysı shet tillerin úyrenip atırsız?
4. «Ózge tildiñ bárin bil, óz tiliñdi húrmetle» temasında óz ara pikirlesiñ.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
sırt el	chet el	заграница	сырт ел	daşary ýurt
baylanıs	aloqa	связь	байланыс	baglanyşmak
shıdam	chidam	терпение	шыдам	çydamlylyk
ana tili	ona tili	родной язык	ана тілі	ene dili
shet tili	chet tili	иностранный язык	шет тілі	çet dili
oqıw orayı	o'quv markazi	учебный центр	оқу орталығы	okuw merkezi

PÍSIQLAWÍSHTÍN MÁNISINE QARAY TÚRLERI

Pısıqlawışlar is-háreketti sıpatlaw mánisine qaray orın, waqıt, sın, muǵdar-dáreje, sebep, maqset, shárt hám qarsılas pısıqlawış bolıp, 8 túrge bólinedi.

§ 16. Tuwğan elge súyispenshilik

89-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın aytıp berıń.

Ózbekstan — quyashlı úlke. Onıń qubla aymaqlarında quyashlı kúnler 2800—3130 saatqa jetedi. Elimizdiń haywanat hám ósimlikler dúnyası júdá bay. Respublikamızda tawlı rayonlar, shól zonası hám jasıl oypatlıqlar bir-birine tutasıp ketken. Biz usınday jánnetmákan jerde tuwılǵanımızǵa quwanışlımız.

Ózbekstan quramındaǵı Qaraqalpaqstan Respublikası da óziniń ájayıp tábiyiy ıqlımı menen ózgeshelenip turadı. Onıń kóbirek shól zonasına beyimligi, qısınıń suwıq kúnleri, jazınıń ıssı kúnleri kóp bolıwına qaramastan, ol biziń tuwǵan jerimiz, ata mákanımız, kindik qanımız tamǵan jer bolıp esaplanadı. Biz onıń hárqanday sawǵalarınan jaqsı niyetke, jaqsı tileklerge paydalanıwımız kerek. Onıń gúllep-jasnawı ushın hárqanday qıyınshılıqlarǵa shıdam berip, bilim alıp, kúsh-jigerimizdi jumsawımız lazım. Sebebi biziń bilimimiz, miynetimiz arqalı biz tuwılıp ósken hár awıl, hár bir qala abat hám gozzal orınlarǵa aylanar eken, ol biziń tuwǵan jerimiz, Watanımız, áziz Qaraqalpaqstanımız bolıp esaplanadı.

Xalqımız shayırı B.Qayıpnazarovtıń «Miynet et» qosıǵı biz jaslar ushın tuwǵan jerge degen ullılıqtıń, onı asırapsaqlawdıń, jaslıq jigerimizdi jumsawdıń tımsalı bolıwı kerek.

90-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

MIYNET ET

Kemtarlıq joq Watanımda,
Xalıq abadan, el azat,
Oqıwǵa da, islewge de,
Íqtıyarlı adamzat.
Jáhange táriypi túsken,
Kúshleri bar káramat,
Meniń gúlistan elimde,
Dáwrán súrgen azamat,
Ádiwli ana-Watangá,

Shın kewilden húrmet et.
Xalıq ushın tuwılǵan erseń,
El qádirin bilseń er,
Shadlıq mákanında júrsen,
Zawqı-sapa súrseń er.
Nur zamanda óskenime,
Írazıman derseń er,
Janımnan áziz anam dep,
Húr Watandı súyseń er.
Qúdiretli kúshlerińdi,
Kórset xalıqqa xızmet et.
Súy Watandı, súy elińdi,
Sıyla xalıqtı, kúsh berer,
Xalıq xızmetin bejergendey,
Azamatqa is berer.
Ullı isti qolǵa alsań,
Jumsa kúshti, sal jiger.
Miynettiń palwanı bolsań,
Iste tanılǵan eger.
Erlik dańqına ılayıq,
Is islewdi ádet et.
Shóllerde baǵlar dóretip,
Sayran etip júrmege,
Dushpannıń ishın kúydirip,
Shadlı ómir súrmege,
Jerlerdiń bawrın iydırıp,
Mol zúraát úymege,
Isleseń mańlay terletip,
Hám ráhát kórmege
Tileseń qurgın jasawdı,
Isle talap, miynet et.

(B.Qayıpnazarov)

91-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń hám yadlap alıń.

EL MENEN

Aspańǵa usharsań bolsa qanatıń,
Shad bolarsań, shadlı bolsa elatıń,

Xalqıń menen bolsa tilek-muratıń,
Sapa súrseń uzaq sapa el bilen.

Opasız dúnyada ashılǵan gúller,
Qápestegi sayrap turǵan búlbúller,
Dúnyadaǵı baǵı-hárem shámenler,
Onıń ráwishi, kórki el menen.

Adamǵa qast etip miyrimi kelmes,
Kim jaqsı, kim jaman parqını bilmes,
Jılasań da kózdiń jasını kórmes,
Patshań jaman bolsa kúniń zar bilen.

Xalıqtıń adam bolıp, xalıq bolıwı,
Qarańǵı túnektiń jariq bolıwı,
Kókireginiń shadlıqlarǵa tolıwı,
Talap etse, hújim etse el menen.

Aldırında jol baslar aǵań hám bolsa,
Japtan tuwrı aǵar suwıń hám bolsa,
Ekken gúliń gumshalanıp solmasa,
Kewliń shadlanadı uzaq jol menen.

(*Kúnxoja Ibrayım ulı*)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ózbekstan qanday úlke?
2. Tuwǵan jer degende neni túsinesiz?
3. Qaraqalpaqstannıń ıqlım shárayatı qanday?
4. Tuwǵan jerimizdiń gúllep-jasnawı ushın ne islewimiz kerek?
5. «Tuwǵan jer — altın besik» temasında kishi kólemde gúrriń jazıp keliń.

Sózlik

Qaraqalpaq-sha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
quyashlı úlke	quyoshli o'lka	солнечный край	нұрлы өлке	güneşli ülke

ósimlikler	o'simliklar	раститель-	өсімдіктер	ösümlik-
dúnyası	dunyosi	ный мир	дүниеси	ler dünyası
tawlı	tog'li	горные	таулы	dagly
rayonlar	tuman	районы	аудандар	rayonlar
shól zonası	cho'l hududi	пустынная зона	шөлістан	çöl zonasy
talap	ish	работа	талап	talap
zúraát	hosil	урожай	өнім	hasyl
ıqtıyarlı	ixtiyoriy	добровольный	ерікті	ygtyýarly

ORÍN HÁM WAQÍT PÍSÍQLAWÍSH

92-shınıǵıw. Gápılerdı oqıń. Bayanlawısh (is-háreket) penen baylanısıp, onıń isleniw ornın bildiretuǵın sózlerdı tabıń hám olardıń qanday sorawlarǵa juwap berip kelgenin túsindirıń.

1. Batıstan bult kóterilip kiyatır. (*T.Q.*) 2. Burın bul dógerekte el bolǵan. 3. Vokzal keyinlep izde qaldı. 4. Bul Tórtkúlde bolǵan edi. (*Ó.X.*) 5. Olar keyin shegindi. (*N.D.*) 6. Ol toǵaylıqqa qarap ketti. (*T.Q.*) 7. Aspanda asıqtay bult joq (*N.D.*)

Is-hárekettiń isleniw ornın bildiretuǵın pısıqlawıshqa **orın pısıqlawısh** delinedi.

Orın pısıqlawısh **qayerde? qayaqqa? qayda? qayerge? qaydan? qayerden? qayaqtan? qayer menen? qalay qaray? qayer arqalı?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Orın pısıqlawısh, kóbinese orın ráwishi, barıs, orın, shıǵıs seplik qosımtalı sózler hám tirkewishli atlıqlar arqalı bildiredi. Mısalı: Ol **peshtiń artına** jasırındı. (*T.Q.*) **Uzaqta** qarawıtıp mallar jayılp júr. (*S.A.*) Úlken hawa sharları **aspanǵa** kóterildi. (*«E.Q.»*) **Daladan** dúrsildi esitildi. Olar **seyisxana tárepke** ketti.

93-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Orın pısıqlawıshlardıń astın sızıp, sorawların hám qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın aytıń.

1. Azanda Quwat Aldızbay menen birge jaylawğa shıǵıp ketti. (*I.S.*) 2. Tap sol waqıtta alıstan atlı kórindi. (*S.A.*) 3. Ol awılǵa kelgeli pillexananiń baslıǵı. (*N.D.*) 4. Dáryanıń ırashınan joqarı shıǵıp, qamıslıqqa kirdik. (*Á.T.*) 5. Hár jerde qar ılaqtırısıp oynaǵan balalar kórinedi. (*T.Q.*) 6. Biziń elimizde ilim keń rawajlanbaqta. («*E.Q.*») 7. Eshki ılaqların ertip soqpaq penen ketip baratır. (*S.S.*)

94-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına orın mánisinde sóz tawıp qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń. Orın pısıqlawıstıń sorawın hám qaysı aǵza menen baylanısıp kelgenin túsindirín.

1. ... azıraq tım-tırısıq payda boldı. (*Q.J.*) 2. ... áynektiń aldında qaranlap birew kórindi. 3. ... qızıl jabılǵan stol, úsh-tórt gúrsi, bir uzın skameyka tur. (*T.Q.*) 4. Diyqan ... ótip ketti. (*I.Yu.*) 5. Qarawıl tawǵa jetkennen keyin jol janbawırdaǵı tar ... joqarı kóteriledi. (*Sh.A.*)

95-shınıǵıw. Oqıń. Bayanlawısh penen baylanısıp, is-hárekettiń isleniw waqtın bildiretuǵın pısıqlawıshlardı anıqlań hám olardıń qanday sorawlarǵa juwap berip turǵanın aytıń.

1. Burın bul dógerekte el bolǵan. (*Ó.X.*) 2. Hár kúni birneshe shaqırım aralıqtı kesip ótemiz. 3. Búgin onıń ózi de kewilli edi. 4. Ol bul xabardı keyin esitti. (*Ó.A.*) 5. Jańa ay álleqashan batıp ketken. 6. Esiktiń aldındaǵı keń maydan búgin adam menen tolǵan. (*N.D.*) 7. Qoyshınıń qızı qoy kelgende jún tútedi. (*naqıl*)

Is-hárekettiń isleniw waqtın sıpatlaytuǵın pısıqlawısh-qa waqıt pısıqlawısh delinedi.

Waqıt pısıqlawısh **qashan? qay waqta? qashannan beri? qashanǵa deyin?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Waqıt pısıqlawısh, kóbinese waqıt rawıshinen, waqıt atawıshlardan, atawısh sózler menen kómekshi atawıshlardıń dizbeginen, hal feyil hám hal feyildiń basqarıwındaǵı sózler arqalı bildiriledi. Mısalı: Serimbet Shegirkólge sáskede keldi. Búgin bul ármanǵa jetistim. Bul qosıq burınnan bar. (*Ó.X.*) Qısta bárinen de burın

	suw ishetuǵın qolaylı jeri bolmasa kelispeydi. (*Sh.A.*)	
	Liza juwırıp baratırıp kóyleginiń jeńine qolın suqtı.	
	(*J.A.*) Ol Tórtkúldi qorǵawda birneshe erlik kórsetti.	
	(*T.Q.*) Úsh kúnlikte balıqshılar ushın tutınıw zatları	
	keldi. (*Ó.A.*)	

96-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Waqıt pısıqlawıshlardı anıqlap, sorawların hám qanday sóz shaqaplarının bolǵanın túsindirıń.

1. Gúlsánem házir ǵawasha tárbiyasın júrgizip atır.
2. Bunnan úsh kún burın kúnniń júzi táwir edi. 3. Qádır-baydıń keliwine keshki awqat tayın boldı (*J.S.*). 4. Abat penen Turdımurat bayaǵı tanısıwdan keyin ayırılmas bolǵan edi (*T.Q.*). 5. Shańqay túste hámme túslikke shıqtı.
6. Jazǵa shıqqan soń Jáhángirdiń táshiwishleri kóbeyip ketti.
7. Sońǵı kúnleri sayaman shertektiń astı payızlı bolıp ketti (*Ó.X.*).

97-shunıǵıw. Oyıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan orın hám waqıt pısıqlawıshına úsh ǵápten jazıń. Olardıń bildiriliwiniń hár túrli sóz shaqaplarının bolıwın esapqa alıń.

§ 17. Klastan tıs oqıw

TUMARIS

Sparangiz hám onıń áskerleriniń nabit bolǵanlıǵı haqqındaǵı xabar Tumaristiń hám barlıq hayallardıń júreklerin oqtay tesip ótti. Ruwxıy azap aqıbetinen bul adamlardıń kózlerine hátte jas ta kelmey qaldı. Bir zamannan keyin sayabanlı arbalardıń ishinen hayallardıń qayǵılı dawısları esitile basladı. Ásirese Sparangizdiń qalıńlıǵı shashların julıp jılap, hámmeniń júrek bawrın ezip jiberdi, lekin Tumaris qayǵı zardabınan jılay almas edi. Ol esi awıp qalǵanday bir noqatqa qaraǵan halda tigilip qalǵan, lábleri bolsa bir nárse dep sıbırlar edi.

Tumaris tis-tırnaǵına shekem qurallanǵan hám ele shar-shamaǵan Iranlılar menen házir sawashqa shıqsa, aqıbeti ózleri ushın jaqsı bolmasın biler edi. Dáslep dushpandı

shóllerde sarsan etip, onıń dińkesin qurıtıw hám qolay jay tawıp alıp, urısıw kerek edi.

Qolǵa kirgen jeńil jeńisten hawalangan Iran áskeri massagetlerdiń sheginip atırǵanın esitip, tezlik penen olardı shegindire basladı. Keyxıraw jeńil ǵana jeńiske erisemen dep, olja alıwǵa asıǵıp atırǵan qosın toqtatıp qalıwǵa ázzi edi. Massagetler bolsa bir biyikliktiń astınan ózleri ushın qolaylı jay tawıp sap tartıp turdı. Birinshi qatarda oq jay menen qurallangan mergenler, olardıń arasında awır qurallı áskerler turǵan edi. Arqalarında panalap turǵan quyash bastırıp kiyatırǵan Iranlılar kózlerine otlı iynelerin shashar edi. Keyxıraw áskeri sap tartıp olardıń ústine oq jawdırǵanınsha áste-aqırın jaqınlasıp kele berdi. Massaget mergenleriniń sadaqları bosap qalǵan, uzın dásteli mıs baltalar, kelte nayzalardı iske saldı. Áskerdiń eki jaǵı hám arqa tárepin qorǵap turǵan atlılar suwlıǵın shaynap, turǵan argımaqlardıń basların qoyıp jiberdi. Saplar bir-birine aralasıp ketti. Qılısh hám nayzalardıń bir-birine taqıldap tiyiwi, áskerlerdiń súreni, atlardıń kisnewi, jaradarlardıń mınırangan dawısları birge qosılıp, sawash qızıp tústi. Adamlar topar-topar bolıp bir-birine nayza shanshar, balta menen basına urar, qılısh penen ayawsız shabar edi. Sawash usı taqılette keshke shekem dawam etti. Óziniń jerin jawdan tazalawǵa hám ósh alıw niyeti menen massagetlerden heshkim sawashtı taslap qashpadı. Eger olardan birewi arqaǵa qarap qashqanda hayallar olardı shawıp taslaǵan bolar edi. Massagetler birden erlik kórsetti. Jaw menen mártlershe alıstı, aqırı olar dushpandı arqaǵa shegindire basladı. Zarina basshılıǵındaǵı atlı ásker dushpannıń shep qanatın sındırıp, arqaǵa ótip aldı. Bir biyiklik ústinde urıstı gúzetip turǵan Keyxıraw qılıshın jalańashlap, óziniń áskerleri menen olardı sawash maydanına shaqırdı. Biraq ol birinshilerden bolıp qaza boldı. Keyxırawdıń olgenin bilip, Iranlılardıń ruwxı túsip ketti. olardıń jeńiske bolǵan isenimleri pushqa aynaldı.

— Keyxırawdıń ... gellesin alıp kelińler! — dep buyırdı ele óziniń háwirin basa almaǵan Tumaris. Onıń qaptalında turǵan Zarina úsh-tórt hayaldı izine ertip jaw áskerleriniń

qırılğan maydanına qarap at qoydı. Kóp waqıt ótpey Zarina Keyxısrawdın denesin taptı hám onıń gellesin kesip alıp, Tumariske ákelip berdi.

— Endi bir meske qan toltırıp kelińler.

Dárhál onıń buyırığın orınladı.

Tumaris shash hám saqalına qan qatqan, kózleri jumıwlı qorqınıshlı gelleni qolına alıp, oǵan qaradı da:

— Háy Keyxısraw, ómir boyı urıs ashıp adam qanına toymadıń, mine endi toyǵanıńsha ish! — dep onı mes ishine saldı da, mestin awzın shılbır menen bekkem baylap qoydı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tumaris kim edi?
2. Tumaristin ulınıń atı kim?
3. Ol qanday qátelikke jol qoydı?
4. Iran patshasınıń atı kim?
5. Tumaris Iran patshasın qalay jeńedi?

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenşe
xabar	xabar	сообщение	хабар	habar
qorqınıshlı	qoʻrqinchli	страшный	қорқынышты	gorkunçly
sawash	urush	битва	соғыс	söweş
nayza	nayza	копье	найза	säginmek
qılısh	qilich	мечь	қылыш	gylyç
sap, qatar	sof	ряд	қатар	hatar
gelle	bosh	голова	бас	kelle
sadaq	yoy, kamon	лук	садақ	ok ýaý
mes	mesh	бурдюк	мес	mes
shep qanat	chap qanot	левый фланг	сол қанат	çep ganat
oń qanat	o'ng qanot	правый фланг	оң қанат	sag ganat

§ 18. Ruwxı baydın eli bay

98-shınıǵıw. Tekstti oqın. «Ruwxı baydın eli bay» temasına baylanıslı sáwbetlesin.

Insannın ruwxı bekkem bolmasa, ol jasawshı jámiyet, mámleket óz jolın joǵaltıwı anıq. Qay jerde ruwxıy jaqtan boslıq payda bolsa, sol jerde jat illetler húkimdarlıq etiwı belgili jaǵday. Insannın ruwxı, sanası, aqlı, oylawı hám pikirlewinde boslıq payda etiliwine hasla jol qoyıp bolmaydı. Ol úzliksiz túrde jaqsılıqqa suwǵarılǵan ruwxıy jaqtan bay, aǵartıwshılıq azıqlardan ózine keregin alıp turmasa, bulardıń ornın jat tásirler iyeleydi.

Bizın ata-babalarımızdın milliy úrp-ádetleri, jaqsı dás-túrleri ruwxıylıǵımızdın negizi bolıp esaplanadı. Jası úlken-ge húrmet, jası kishige izzet, ustazlardı sıylaw, hayal-qızlarımızdın namısın saqlaw, qorǵaw, ata-analarımızdın aytqanların eki etpesten orınlaw sıyaqlı jaqsı pazıyetler — bulardıń barlıǵı biziń xalqımızdın atadan balaǵa ótip kiyatır-ǵan ruwxıylıqtın ayqın kórinislerinen esaplanadı.

Ata-babalarımız bolǵan Ál Beruniy, Ibn Sina, Muhammed Ál Xorezmiy, Ahmad Farganiy, Ábu Nasır Farabiy, Bahawatdin Naqshbandiy, At Termiziy, Mırza Ulıǵbek, Álisher Nawayı, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq sıyaqlı alım hám shayırlarımız qaldırıp ketken milliy miyrasları biziń ruwxıy jaqtan baylıǵımızdın tamırı qanshelli dárejede tereńde jatır-ǵanınan dárek beredi. Olardıń bay ádebiy miyrasları tek bizde emes, al shet mámleketlerde de sabaqlıq sıpatında oqıtıladı, tán alınadı. Biz usınday ata-babalarımız benen maqtana alamız hám olardıń bizge qaldırǵan ruwxıy miyras-ların kóz qarashıǵımızday asıraymız.

99-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵın. Muhammed Ál Xorezmiy-diń ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha túsiniginizdi aytıp berin.

MUHAMMED ÁL XOREZMIY

Belgili filolog hám tariyxshı Ál Xorezmiy X ásir mádeniyatınıń kórnekli oraylarınan bolǵan Xorezmde tuwıl-ǵan. Ol haqqında maǵlıwmatlar oǵada az bolıp, belgisiz

sebepler menen óz watanınan shıǵıp ketedi de, kóp jıllar dawamında patsha Samaniy Nux II ibn Mansurdıń (976-997) sarayında onıń sadıq wáziri al Utbiydiń járdemshisi sıpatında Nishapur qalasında uzaq jasap qalǵan. Onı pútkil dúnyaǵa málim etken mámleketti basqarıw ilim hám pán menen baylanıslı ekenligin dálilleytuǵın «Mafotix ul-ulum» (Ilimlerdiń gıltleri) dep atalǵan shıǵarması. Bul miynettiń kórsetiwinshe Xorezmiy arab, parsı hám túrkiy tilleri menen bir qatarda grek tilin de bilgen.

Onıń tolıq ismi Ábu Abdulla Muhammed ibn-Yusup ál Xorezmiy bolıp «Ilimniń gıltleri» atlı miynetin 976—991-jıllarda jazǵan. Kitap eki bólimnen ibarat bolıp, birinshi bólimi altı baptan ibarat. Bul baplarda ilimniń payda bolıwı haqqında túsiniq, sózdi durıs sóylew tártipleri, grammatika, poeziya hám tariyx, mámleketti basqarıw usılları, ekinshi bólim toǵız baptan ibarat bolıp, arab hám arab bolmaǵan xalıqlar tariyxı, filosofiya, logika, medicina, arifmetika, geometriya, astronomiya, ximiya hám mexanika ilimleri haqqında pikir júritedi.

Arablar hátte Orta Aziyanıń danışpan alımlarınıń miynetinen de kóbirek paydalandı. Bul jerler ózlerine gárezli bolǵanı ushın da kelesheginen úlken úmit kúttiretuǵın jasardı ózleriniń oraylıq qalalarına alıp kete basladı. Usınday sebepler menen IX—X ásirdegi arab iliminiń juldızları esaplanǵan Muhammed Ál Xorezmiy, Ahmad Farǵaniy, Axmad Marwazi, Ábu Nasır Farabiy, Ál Beruniy sıyaqlı oyshıllar Kún shıǵıs mádeniyatınıń úlken danışpanları bolıp jetilisti.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ruwxıylıq degenimiz ne?
2. Ruwxıy boslıq degen ne?
3. Xalqımızdıń qanday jaqsı pazıyletlerin, úrp-ádetlerin bilesiz?
4. Alım, ulama, shayır babalarımızdan jáne kimlerdi bilesiz?
5. Ál Xorezmiy kim bolǵan?
6. Ol qanday shıǵarmalar jazǵan?
7. «Ruwxıy páklık — kámil insan tımsalı» temasında bayan jazıp keliń.

Sózlik

Qaraqalpaq-sha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenşe
ruwxıylıq	mánaviyat	духовность	рухилық	ruhy
milliy miyras	milliy me'ros	национальное наследие	ұлттық мұра	milli miras
úrп-ádet	urf-odat	традиция	әдет-ғұрып	däp-dessur
kórnekli	mashhur	выдающийся	көрнекті	görnükli
úmit	umid	надежда	үміт	umyt

SÍN HÁM MUĞDAR DÁREJE PÍSÍQLAWÍSH

100-shıngıw. Oqıń. Is-hárekettiń isleniw sanın, sapasın, qalay islengenin bildiretuĖın sózlerdi anıqlań. Olardıń qanday sorawlarǵa juwap berip kelgenin hám mánisin túsindirıń.

1. Jumsaq mebellер tayarlaw cexı jaqsı islep tur.
2. Onıń sózi salmaqılı esitedi.
3. Hawa rayı ábden buzılǵan. (Ó.A.)
4. Búgin de ol kóp oylanıp bir áńgimeni yadtan sóyledi.
5. Ol basın kóterip qaradı. (J.A.)
6. Ol suwıqlaw sálemlesti.
7. Ol tez oyın juwmaqladı. (T.Q.)

Is-hárekettiń isleniw sının, sapasın, qalay islengenin bildiretuğın pısıqlawıshqa sın pısıqlawısh delinedi.

Sın pısıqlawısh **qalay? qáytip? qalayınsha?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Sın pısıqlawısh kóbinese sın ráwishi, kelbetlik, hal feyil, eliklewish sózler qıya seplik qosımtalı hám tirkewishli atawıshlar arqalı bildiriledi. Mısalı: Jabayı shópleri tazartılıp, ġawasha nálleri **tez** rawajlandı. (Q.J.) Hawa rayı **ábden** buzıldı. Ol artına **jalt-jalt** qaraydı. (Ó.A.) Tájibay ata menen **jaqsı** sóylesti. Trubachev fermada **zootexnik bolıp** isleydi. (J.S.) Serkebay **tunjırawı menen** otır.

101-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Sın pısıqlawıshlardıń astın sıızıp, olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin hám bayanlawıshqa qatnaslı qanday sorawlarǵa juwap beretuǵının anıqlań.

1. Qız-jawanlar bir-biri menen jıllı júrekten sóylesedi. (J.A.)
2. Birneshe kúnlik tayarlıq jumısları tez ótip ketti. (N.D.)
3. Qandırıp suwǵarılǵan ǵawashalar jaqsı rawajlangan.
4. Appaq paxtalar jawdırasıp ashılıp tur. (Ó.A.)
5. Jálmen onıń bul háreketine tańlanıw ornına ǵarq-ǵarq kúldi.
6. Jálmen kóz astınan Jiyemuratqa qarap otırdı. (T.Q.)
7. Stoldıń ústinde ishektey sozılǵan qamshı jatır. (N.D.)

102-shunıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sın pısıqlawısh mánilı sózlerdi qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń qanday sózler arqalı bildirilgenin anıqlań.

1. Úy-ishi bizdi ... qarsı aldı. (I.Yu.)
2. Kún ... kóterilip, jer-dúnyanı qızdıra basladı. (N.D.)
3. Ol ayaqları tońlap qalǵan jılqıday ... qozǵaladı. (T.Q.)
4. Ráwshan buǵan ... qaradı. (J.A.)
5. Ol qayıtıp ... shıǵıp ketti. (T.Q.)
6. Qızı kelip aman-esen, ... tastı ana. (J.A.)

Kerekli sózler: zorǵa, arqan boyı, miymandoslıq penen, dárya kibi, jalt, til qatpastan.

103-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Is-háreketiń isleniw muǵdarın, sanın, shamasın bildiretuǵın sózlerdi anıqlap, sorawların aytıń.

1. Otırıs uzaqqa sozıldı.
2. Men jaslar menen kóp gúrrińlestim.
3. Onıń áńgimesi bir tańǵa tawsılmaydı.
4. Aradaǵı tım-tırısılıq bir kese shay ishimge sozıldı. (N.D.)
5. Bir qatar aldınǵı xojalıqlar ǵawashaǵa tórt ret kompleksli tárbiya berdi. («E.Q.»)
6. Paroxod az irkildi. (A.B.)
7. Jas usta bul jerde eki jılǵa jaqın isledi. (J.S.)

Is-háreketiń isleniw muǵdarın, sanın, shamasın bildiretuǵın pısıqlawısh muǵdar-dáreje pısıqlawıshı dep ataladı.

Muǵdar-dáreje pısıqlawıshı **qansha? neshe? neshe ret? qanshadan?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Muğdar-dáreje pısıqlawışı, kóbinese muğdar ráwishi-nen, atawış sózler menen waqıtlıq, keńislik, san hám awırılıq mánidegi sózlerden boladı. Mısalı: Bizler olardı **kóp** kúttik. Onıń túri **azıraq** ózgergen. Olar **az** waqıt únsiz otırdı. Olar ele **úsh jıl** oqıydı. Men alğa qaray **tórt-bes qádem** júrdim. (J.S.) Bir jıldıń ishinde paxta atızınıń zúraáti **3,2 centner** kóbeydi. («E.Q.»)

104-shınıǵıw. Oqıń. Muğdar dáreje pısıqlawışlardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin hám ózi qatnaslı sózge baylanıslı qanday sorawlarǵa juwap beretuǵınlıǵın túsindirıń.

1. Paroxod stanciyada az irkildi. (A.B.) 2. Bizler posyol-kadan 18 kilometrdey alıslap kettik. (S.S.) 3. Ol Ústirtke birneshe ret keldi. (J.S.) 4. Biz jún tapsırıwdı da keminde eki ese arttıramız. (X.S.) 5. Ol jetpis metrdey kelip qaldı. (N.D.) 6. Ol hár sıyırdan kúnine 10—12 litrden sút sawıp aladı. («E.Q.») 7. Jerdegi balshıq ayaǵıńdı jerden tórt eli kótertpeydi.

105-shınıǵıw. Úyge tapsırma. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerin tawıp gáplerdi kóshirip jazıń. Olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin hám sorawların aytıń.

1. Ağash kessenı ... kes, temir kessenı ... kes. (naqıl). 2. Ómir adamǵa ... beriledi. 3. Qara suw ... aparadı (naqıl). 4. Aradaǵı tım-tırılıq ... sozıldı. 5. Kún ... juwsa, terek ... jasawdı (naqıl). 6. Batır jigit ... óledi, qorqaq ... óledi (naqıl). 7. Qorqaqtı ... quwsań, batır boladı (naqıl).

§ 19. Xalıq maqtanıshı

106-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın aytıp berıń.

Biziń ájayıp xalqımız óziniń jaqsı pazıyletleri, insanıylıq jaqsı xızmetleri, dóretiwshilik isleri, alımlıǵı menen dúnyaǵa belgili insanlardı jetistirgen. Olar xalıq ushın ájayıp islerdi islegenlikten, Prezidentimiz «Ózbekstan Qaharmanı» degen ullı ataqqa múnásip kórip bahalaǵan. Olardan Onesiya

Saytova — balalar shıpkakeri, akusher-ginekolog, ekologiyalıq qıyın shárayatta jasap atırǵan xalqımızdın nárestelerin dúnyǵa keltirip, ana ham balanın ómirin saqlap qalıwda elege shekem miynet etpekte. Tólepbergen Qayıpbergenov hám Ibrayım Yusupov — ádebiyatımızdın «qos bayteregi», ólmes shıǵarmaları menen xalqımızdı jarqın keleshek ushın sharshamastan miynet etiwge ruwxıy azıq baǵıshlaydı. Aǵıtay Ádilov hám Sársenbay Seytnazarov — diyqan hám fermerler, xalqımızdın miynetkeshliginiń, ázelden diyqansılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanıp, tabıslarǵa erisken záberdes xalıq ekenligin dálillegen azamatlar. Allaniyaz Óteniyazov — haqıyqıy adamgershiliktiń, insanılıqtıń, kámil insannın tımsalı. Ol óz ómiri dawamında jalǵız baslı, qartayǵan, qáwenderi joq adamlarǵa, kempir-ǵarrılarǵa óziniń mańlay teri, qara miyneti menen biypul 40 tan aslam jay salıp bergen. Ol kisini tek bizde emes, al pútkil dúnya júzi boyınsha tanıydı. Ğayratdin Xojaniyazov — respublikamız alımlarınıń «iyne menen qudıq qazıwday» mashaqatlı miynetleriniń, tariyxımızdı anıqlawday awır jumıslardıń bahalı ekenliginiń ayqın kórinisi.

«Ózbekstan Qaharmanları» bizlerdi ele de jaslıq jiger menen oqıwǵa, bilim alıwǵa, miynet etiwge sharlaydı. Bizler olar menen maqtanamız hám solarday xalıq maqtanıshları bolıwǵa tırısamız.

107-shınıǵıw. Tekstti oquń. Túsiniǵınızdi aytıp berin.

QÍYAS JÍRAWDÍŃ ÓMIRI HÁM DÓRETIWSHILIGI

Qıyas jıraw (1903—1974). Qıyas Qayratdinov — qaraqalpaq xalıq jırawı. Onın talantı barınsha rawajlanıp, óz óneri menen mádeniy turmısqa belsene aralastı. 1942-jılı oǵan «Qaraqalpaq xalıq jırawı» húrmetli ataǵı berildi. Onın ustazları Ábdireyim, Qabıl, Ábdimurat jırawlar bolǵan. Ol ataqlı Bekmurat jırawdan «Alpamıs» dástanın, Qabıl jırawdan «Máspatsha» dástanın úyengen. Qıyas jırawdın ózi shıǵarǵan terme hám tolgawları óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Jırawdan jazıp alınǵan dástanlar da

kitap bolıp basıldı. Onıń eń kóp jırlaǵan hám onıń atın shıǵarǵan «Máspatsha» dástanı boldı. Onıń balası Ańsatbay Qayratdinov «Qaraqalpaqstan xalıq artisti», belgili melodist-kompozitor bolıp jetisip, xalıqqa minsiz xızmet etti.

108-shıngıw. Qosıqtı oqıń. Yadlap alıń.

QAHARMANLAR

Bala kúlkisine dúnya tolsın dep,
Náresteler bizden de más bolsın dep,
Jansa júrek Watan ushın jansın dep,
Algıslardan jemisi mol shaqań bar,
Márt shıpaker, Onesiya apam bar!

Heshkim ele biypul gerbish órgen joq,
Hatamtay da jaylar salıp bergen joq,
Bunday isti dúnya burın kórgen joq,
Bunıń bir mısalı tek bizde ǵana,
Saqawat tımsalı — Allaniyaz aǵa!

Marjan kibi tergen sózi tartımlı,
Keń dúnyaǵa málim qıldı dańqıńdı,
Dástan etip Qaraqalpaq xalqımdı,
Júregińe bólep kelgen danamsań,
Sen danışpan, Tólepbergen aǵamsań!

Ózgeler hár baǵqa bolǵanda dilgir,
Gúlzarın ardaqlap ótti bir búlbúl,
Qosıǵı biytákirar, zeyini ilgir,
Sadıq bolıp qaldı yoshqa hárdayım,
Bir keldi qaharman, shayır Ibrayım!

Fermerlerdiń dańqın kókke kóterip,
Kózge tústiń ana jerde kógerip,
Diyqan baba áwladısań teberik,
Jerdiń tilin bilgen, Aǵıtay aǵam,
Ereksheseń elden, Aǵıtay aǵam!

«Alma ağashınan tüşpes alısqa»,
 Qoyıw saya bolğan altı arısqa,
 At salısıp birge shapqan namısqa,
 Usı jurtqa «Altın juldız» tağarman,
 Shólde bağ jaratqan xalqım qaharman!

(P. Dabılov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Ózbekstan Qaharmanı» qanday ataq?
2. Ol qanday insanlarğa beriledi?
3. I. Yusupov hám T. Qayıpbergenovlardıń qanday shıǵarmaların bilesiz?
4. Sizler «xalıq maqtanışın» dep jáne kimlerdi esaplağan bolar edińiz?
5. Jıraw kim?
6. Jıraw atqaratuǵın dástanlarǵa qaysı dástanlar kiredi?
7. Ózlerińiz biletuǵın jırawlardıń ómiri hám dóretiwsiligini aytıp beriń.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
qaharman	qahramon	герой	kaharman	gahryman
dóretiwshilik	ijodiyot	творчество	шығармашылық	döredijilik
shıpaker	shifokor	врач	dәрігер	lukman
náreste	chaqaloq	ребенок	сәби	çaga
adamger-shilik	odamgar-chilik	гуманность	адамгершілік	adamkärçilik

SEBEP HÁM MAQSET PÍSIQLAWISH

Is-hárekettiń isleniw ya islenbew sebebin bildiretuǵın pısıqlawıshqa sebep pısıqlawısh delinedi.

Sebep pısıqlawısh **nege? ne sebepten? ne sebepli? nelikten? ne ushın?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Sebeb pısıqlawıştı xızmetindegi sózler is-hárekettiń isleniwine sebepshi boladı.

Sebeb pısıqlawış tómendegi sózler arqalı bildiriledi.

1. Shıǵıs seplik qosımtalı atawış sózlerden, sebep ráwishinen boladı. Mısalı: 1. Onıń júzi **quwanıştan** qızarıp ketti. (*J.S.*) 2. Eshkiniń qabırǵaları say-say bolıp, **arıqlıqtan** óliwge kelipti. (ertek.) 3. Murat **ılajsızdan** qoylardı baydın úyine aydap keldi. (*S.A.*)

2. **-ıp/-ip,-p** hám **-ǵanlıqtan/-genlikten** qosımtalı hal feyil hám hal feylli toplamlardan boladı. Mısalı: Ol **qısınıp** terley basladı. Bir waqıtta ol **ózine qarsı kiyatırǵan** adamdı kórip gilt toqtadı. (*T.Q.*) Ol **súysinip oqıǵanlıqtan** waqıttıń ótip ketkenin de sezbedi. (*J.S.*)

3. Shıǵıs seplik qosımtalı kelbetlik feyil, atawış feyllerden hám sol feyllerdiń toplamınan boladı. Mısalı: Ol **albıraǵanının** bosáǵaǵa súrnigip ketti. **Biytanıs kisini kóriwden** ekewiniń de húreyi ushıp qorqısıp qaldı. (*T.Q.*)

4. Atawışlar menen tirkewishler hám kómekshi atawışlardıń dizbeginen boladı. Mısalı: Ol **qurdasın kórgen soń** sóylesip qalǵan shıǵar. (*T.Q.*) Uqıplı basshı dep **sol ushın** aytadı ğoy. (*Ya.M.*) Ol **qıstawlı tapsırma menen** júrip ketti.

109-shınıǵıw. Oqıń. Sebeb pısıqlawışlardı tawıp, olardıń ózi qatnaslı sózge baylanıslı sorawların qoyıp qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın túsindirıń.

1. Gúlnara ılajsızdan sırtqa shıqtı. (*Q.D.*) 2. Men seniń túsınbey júrgenińe hayranman. (*Ó.A.*) 3. Onıń orınsız ashıwlanǵanına basqalar duw kúlisti. (*T.Q.*) 4. Shóllep kiyatırǵan qoylar suwdı kórip juwırıstı. (*J.S.*) 5. Ol usı sebepli burıńǵı pikirge kelisim bermedi. (*T.Q.*) 6. Azat kóp juwırǵanlıqtan entigip qaldı. (*J.S.*) 7. Ábdimurat Polatovtıń kirip keliwi menen bári de orınlarınan órre turdı. (*T.N.*)

110-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sebeb pısıqlawışlardıń astın sızıń. Olardıń sorawların, qanday sóz shaqaplarınan hám sóz dizbeklerinen bolǵanın aytıń.

1. Annabaydı ilajsızdan mal bağıwǵa májbúrledi.
 2. Qıdırbaydı unatqanı ushın oǵan jaqsı keńes berdi. (J.S.)
 3. Ekewi de jalǵız baladan bolǵanlıqtan márdikardan qalatuǵın bolǵan edi. (M.D.)
 4. Temirbektiń selk-selk kúlkisi Gúlsimniń kirip keliwi menen tıyıldı. (T.Q.)
 5. Jiyemurat Serkebaydı qonaq-qopsılardı jayǵastırıp júrgen shıǵar dep irikpedi. (T.Q.)
 6. Dostıńnan túye sora, uyalǵanınan biye berer. (naqıl.)
 7. Ol ashıqlıqqa shıǵayın dese qorqadı. (T.Q.)

111-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń mánisine qaray kóp noqat-tıń ornına tómendegi sózlerdiń tiyislinen qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń qanday sorawlarǵa juwap berip turǵanın hám qanday sóz shaqplarınan bolǵanın anıqlań.

1. Ol aǵasın kórgende jılap jiberdi. (J.S.)
 2. Ol terley basladı. (T.Q.)
 3. Ógiz ógizden kóredi (naqıl).
 4. Ol jıldıń ótip ketkenin de bilmedi. (J.S.)
 5. Qalıń torańǵıllardıń sarı túsli japıraqları sıdırıp turar edi. (J.S.)

Kerekli sózler: qısınıp, qısıńǵanınan, súysinip oqıǵanlıqtan, jer qattı bolsa, esken samal menen.

Is-hárekettiń isleniw maqsetin bildiretuǵın pısıqlawıshqa maqset pısıqlawısh delinedi.

Maqset pısıqlawısh **nege? ne maqset penen? qanday maqset penen? kim ushın? ne ushın?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Maqset pısıqlawısh tómendegi sózler arqalı bildiriledi:

1. Maqset pısıqlawısh **arnap, ádeyi, jorta, jortaǵa, biykargá, bilqastan, qasaqana, jay, jaysha** t.b. maqset ráwıshleri arqalı bildiriledi: Gúljannıń keliwine **arnap** awqat asıldı. (Ó.A.) Ózim **bilqastan** sóylesiwge keldim. (J.A.) Jigit oǵan **jorta** kewil awdarmadı. (T.Q.)

2. Barıs, orın seplik qosımtalı hám tirkewishli atawıshlardan, atawısh feyil, hám sol feyillerdiń basqarırındaǵı sózlerdiń dizbeginen boladı. Mısalı: Mine, tap usı másele boyınsha Murat Qámekbayǵa oylasıwǵa

bargan edi. (J.A.) **Qoylardı semiz etip bağıwda hám olardıń ónimliligin arttırıwda** Tájbay ata erinbey isledi. (J.S.) Bizler **azatlıq ushın, jer ushın, suw ushın** güresemiz. (A.Bek.) Sarıgúl **Jámiylanı alıp qaytıw ushın** Aqdáryağa ketti. (K.S.)

3. Atawısh sózlerge hám atawısh feyilden keyin **maqsetinde, maqseti menen, niyetinde, niyet penen** sózleriniń dizbeklesiwi arqalı bildiriledi. Mısalı: **Bul isti tezletiw maqsetinde** balıq zavodına Tájekeńniń ózi ketti. Qurbaniyaz ornınan turıp **doslıq niyet penen** qolın sozdı. (Ó.A.)

4. Tilek, shárt, buyırıq hám anıqlıq meyillerge **dep, degendey** kómekshi feyilleriniń dizbeklesiwinen boladı. Mısalı: Men **shashımdı aldırıp qaytayın dep** aғamdı kútip qaldım. (Sh.A.) Toyға shaqırtılған Tóremurat suwpı **Qonırat sháháriniń bas palwanı bolsın dep** Mırjıqqa mirát salıp jiberipti. (T.Q.)

112-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Maqset pısıqlawıshlardı tawıp, olardıń sorawların hám qanday sóz shaqaplarınan bolğanın hám qaysı aǵza menen baylanısıp kelgenin anıqlań.

1. Olar azanǵa shekem qashırmay saqla dep, qasaqana ózime tapsırdı. (T.Q.) 2. Biyshara meni oqısın dep ádeyi ákeledi eken. (T.Q.) 3. Atımızdı atap arnap shaqırıp otır. 4. Adamlar ádettegishe atız sherteginde dem alıwǵa keldi. (Ó.X.) 5. Olar túslenip alıw ushın, jańaǵı úyge kirdi. (A.Á.) 6. Ol sózden soqqı bergisi kelip onı shımshıp sóyledi. (A.D.) 7. Bul fermanıń úlgili islerin kóriw ushın tájiriyebe almasıw maqsetinde qońsılas ferma xızmetkerleri kelip tura-tuǵın edi. (J.S.) 8. Men segizinshini pitkeriwden Nókiske ketemen dep direktorǵa arza berdim. (T.Q.)

113-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń ishinen maqset pısıqlawıshı bar gáplerdi terip kóshirip jazıń. Maqset pısıqlawıshlardıń astın sızıń. Olardıń ózi qatnaslı sózlerge baylanıslı sorawların, qanday sóz shaqapları hám sóz dizbeklerinen bolğanın aytıp beriń.

1. Qalıń torańǵıldıń sarı túsli japıraqları esken samal menen sıldırlap turar edi. (J.A.) 2. Ol Bekimbet esitsin

degendey juwan dawısın ádeyi darıldata sóyledi. (Ó.A.) 3. Jalǵız nar qamısqa aralasıp ósken bir tıp aq sheńgeldiń túbine keledi de, ilajsızdan túyeni shógiredi. (U.P.) 4. Ol bul háreketti bilqastan islegen. 5. Shayır qosıqtı sol jigitlerge arnap shıǵarǵan. (T.Q.) 6. Olar súyikli Watan ushın, tuwısqan xalıq ushın gúresip atır. (A.Bek.) 7. Jas Jıǵa ózi oylaǵan maqsetine jetiw ushın gúresti. (J.A.) 8. Ol Awıl-xojalıq institutında biykarǵa oqımaǵan bolsa kerek. (U.P.)

114-shunıǵıw. Úyge tapsırma. Gáptiń mánisine qaray kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerin qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń qaysısı sebep, qaysısı maqset pısıqlawısh ekenin, sorawların, qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin aytıń.

1. Ózim onıń menen ... sóylesiwge keldim. (J.A.) 2. Bala... kónedi. (Á.T.) 3. ... Jumagúldiń jüzleri ... gül-gül jaynadı. (T.Q.) 4. Ol xattı úy-ishine ... jazıptı. 5. Men aldırıńnan ... alıppan ǵoy. (W.A.) 6. Qádir qoylardı ... ayday basladı. (S.S.) 7. Jigit baydı ... kúlip otır dep gúman etpedi. (T.Q.) 8. Men qıstawlı ... Nókiske keldim. 9. Ol ... seskeneyin dedi. (Ó.X.)

Kerekli sózler: arnap, quwanıshtan, bilqastan, biykarǵa, ilajsızdan, hawlıqǵanınan, suwǵarmaǵa, jumısım sebepli, jorta.

§ 20. Qaraqalpaqstannıń tábiyiy baylıqları

115-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın aytıp beriń.

Qaraqalpaqstan Respublikası tábiyiy baylıqlarǵa oǵada bay. Tábiyiy baylıqlar eki túrli boladı: jer astı hám jer ústi baylıqları. Jer astı baylıqlarına gaz, neft, altın, kómir hám basqa da metallar kiredi. Olardı ilimpazlar, geologlar izlep tabadı, qazıp aladı hám kúndelikli turmısta paydalanadı. Qaraqalpaqstannıń Ústirt tegisligi gaz, neftke bay bolıp, olardı qayta islewshi kárxanalar ashılmaqta.

Jer ústi baylıqlarına dárya, kól hám teńizler, toǵaylar, haywanatlar dúnyası kiredi. Qaraqalpaqstanda Ámiw-

dárya, Aral teńizi, Qarataw hám Baday toǵayları bar. Sońǵı dáwirde Aral teńiziniń suwınıń tartılıwı menen Qaraqalpaqstanda ekologiyalıq jaǵday júzege keldi. Biz tábiyiy baylıqlardı asırıp-saqlawımız, olardan ónimli paydalanıwımız kerek.

116-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń hám yadlap alıń.

SEN MÁRDANA XALÍQSAÑ

Tabısların tas bulaqtay iydiren,
Aqıl-zeyni hámmelelerden alıqsań,
Mártlik isin duymı jurtqa súydirgen,
Paxtakesh xalıq, sen márdana xalıqsań.

Hinji dání dese arzır salındı,
Jaylaw tolı súriw-súriw malındı,
Tiri altıńǵa tolı teńiz-kólinde,
Elge ırıs qazanı etken xalıqsań.

Miynet maydanınıń palwanı da sen,
Aq altın eliniń sultanı da sen,
Shayırlardıń yoshı, ilhamı da sen,
Kókiregi tolı nama xalıqsań.

Hár tıp paxtań usar mehriyığa,
Paxtası mol eldiń ırısı ziyada,
Jıl sayın dańqındı jayıp dúnyaǵa,
Juldızı bálentten tuwǵan xalıqsań.

(I. Yusupov)

Sorawlar:

1. Tábiyiy baylıqlar neshe túrge bólinedi?
2. Jer astı baylıqlarına neler kiredi?
3. Jer ústi baylıqlarına neler kiredi?
4. Qaraqalpaqstanda qanday tábiyiy baylıqlar bar?
5. Qaraqalpaqstanda qanday teńiz hám toǵaylar bar?
6. Siz tábiyattı asırıp-abaylawǵa qalayınsha óz úlesinińizdi qosıp atırsız?

Sózzik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
tábiiy	tabiiy	природный	табиғи	tebigy
jer astı	yer osti	под земный	жер асты	ýer asty
jer ústi	yer usti	над земный	жер үсті	ýer üsti
qayta islew	qayta ishlash	переработка	қайта өңдеу	gaýta işlemek
tabıs	muvaffa- qiyat	успех	tabıs	üstünlük
asırıp- saqlaw	asrab- saqlash	беречь	асырап- сақтау	gorap- saklamak

SHÁRT HÁM QARSÍLAS PÍSÍQLAWÍSH

1. **Islesen** tislersen. (*naqıl*).
2. Ol **bilgende** aytar edi.
3. Er **shekinispey** bekinispeydi. (*naqıl*)
1. Ol **bilse de** aytpadı.
2. Azat **bile tura** aytpadı!
3. Ol **ketken menen** qaytıp keledi. (*T.Q.*)

Bağana menen bólingen gáplerdegi qara hárip penen jazılğan sózlerge dıqqat etiń. Olar is-hárekettiń isleniwine qanday mánide qatnaslı ekenine ser salıń.

Is-hárekettiń isleniw shártin bildiretuǵın pısıqlawıshqa shárt pısıqlawısh delinedi.

Shárt pısıqlawısh **ne qılsa? ne qılsań? ne qılǵanda? qáytkende? ne qılmay? ne qılmaǵansha?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Shárt pısıqlawısh tómendegi sózler arqalı bildiriledi:

1. Shárt meyil hám shárt meyildiń basqarıwındaǵı sózlerden boladı. Mısalı: **Bersen** alarsań, **eksen** orarsań. **Enbek etseń** emerseń. (*naqıl*) Eger **tabılmasa** bul balanıń da, qoydıń da joq bolǵanı. (*S.S.*)

2. Orın seplik qosımtalı kelbetlik feyil hám kelbetlik feylli toplamnan boladı. Mısalı: **Avtomatlastırǵanda** miynettiń sapası tıp tamırınan ózgeredi. («E.Q.») Ol **kuzovtıń erneginen asılıp bekkem uslamaǵanda** jıǵılıp ketetuǵın edi. (J.S.)

3. **-ǵan/-gen** qosımtalı kelbetlik feyilge jaǵdayda sóziniń dizbeklesiwi arqalı bildiriledi. Mısalı: **Shigitti erte ekken** jaǵdayda onnan mol ónim alıwǵa boladı. (X.S.)

4. Hal feyil hám hal feylli toplamnan boladı. Mısalı: **Sáwir bolmay**, táwir bolmas. (*naqıl*). **Mıńdı tanǵansha**, birdiń atın bil. (*naqıl*)

117-shınıǵıw. Oqıń. Shárt pısıqlawıshlardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqabı hám sóz dizbeginen bolǵanın, ózi qatnaslı sózge baylanıslı sorawların anıqlań.

1. Miynet etseń húrmetke bóleneseń. (Q.J.) 2. Eger de bulay bolmaǵanda xalıq olardı áshkara etedi. (J.A.) 3. Ol qatal ashıwlanǵan jaǵdayda kimdi bolsa da ayamaydı. (T.Q.) 4. Men bilgenimde ashkaralaytuǵın edim. 5. Ol qorıqpay kelmeydi. (Á.T.) Eger saw bolsań úsh-tórt jıldan keyin sizlerdi de jemiske toydıraman. (A.B.) 7. Eńbek etseń emerseń. (*naqıl*) 8. Omırawlasam on jigittiń júgin tartaman. (K.S.)

118-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Shárt pısıqlawıshlardı tawıp astın sızıń. Olardıń qanday sózlerden bolǵanın hám sorawların aytıń.

1. Men qaraqalpaqtan otjaqqıshım bar dep aytpadım, aytqanda seni de nókerlikke alatuǵın edi. (T.Q.) 2. Ğawa-shanı erte eksen utasań. («E.Q.») 3. Men bilgende kelmes edim. 4. Tınıshlıq qanday suwdı kór, shaypala berse bilǵanar. (*naqıl*) 5. Baqırǵan menen arǵı jaǵadaǵılardı dawısı jetpedi. (Q.D.) 6. Wáde berseń orınla. 7. Jaslıq ǵayrat, jumsamasań bos keter. (I.Yu.)

8. Bárjay etpegenshe seniń kewlińdi,
perzentińmen kewli qarar tappaǵan. (K.S.)

Is-hárekettiń isleniwine qarsılaslıq mánide aytılatuǵın pısıqlawıshqa **qarsılas pısıqlawısh** delinedi.

Qarsılas pısıqlawısh **ne qılsa da? ne qılǵan menen? ne qılǵanına qaramastan?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Qarsılas pısıqlawısh tómendegi sóz hám sóz dizbeklerinen boladı:

1. Shárt meyilge **da/de** janapayınıń dizbeklesiwinen boladı. Mısalı: Ol **jatsa da** (ne qılsa da?) uyqılay almadı. (Ó.A.) Ol **ketse de** (ne qılsa da?) uzaq tura almadı. (Ó.A.)

2. Hal feyil hám hal feyildiń basqarıwındaǵı sózlerdiń dizbeginen boladı. Mısalı: Ol **esitip turıp** úndemedi. (G.I.) Ol **bile tura** aytpadı. Ol bir aydan beri usı shańaraqtıń muǵallımı **bola turıp**, kempir ǵarrı arasındǵı jánjeldi túsinbegenine ókindi. (T.Q.)

3. **-ǵan/-gen** qosımtalı kelbetlik feyil hám kelbetlik feyilli toplamlarǵa tirkewish hám janapaylıq xızmettegi kómekshi sózlerdiń dizbeklesiwinen boladı. Mısalı: Ol **kózin ashqan menen** dógeregin ońlap kóre almadı. Olar **kóp bolǵanına qaramay** tım-tıraqay qashtı. (Á.T.) Jayıń menen **islegeninde de** seni quwıp jibere almaydı. (T.Q.)

119-shunıǵıw. Oqıń. Qarsılas pısıqlawıshlardı tawıp, olardıń bildiriliwin hám bayanlawıshqa qatnaslı sorawların anıqlań.

1. Atıń shappasa da shulǵısın. (*naql.*) 2. Ol quwǵan menen jete almadı. 3. Artıqtıń anası balasınıń izinen kórinbey ketse de qarap turdı. (T.Q.) 4. Atamurat jatqan menen uyqılay almadı. (T.Q.) 5. Ol óziniń jaslıǵına qaramay, Atamuratqa is buyırıp ta qoyar edi. 6. Jumagúldiń qarsılıǵına qaramastan, eki jigit Sánemdi kóterip arbaǵa mingizdi. (T.Q.) 7. Ol ıńırsıǵanı bolmasa awırıwın sezdirmedi. (A.Á.) 8. Sen ata-anańnıń haqqına din jaǵınan ámel qılmasań da, aqıl-múriwbet adamgershilik kózqarastan ámel qıl. 9. Dúnya malsızlıqtan jarlı bolsań da, aqılǵa bay bolıwǵa háreket qıl. (*Qabısname*) 10. Men bolsam oyındı taslap ketkim kelmey, onıń aytqanına kónbey atırman. (*Sh.A.*)

§ 21. Ananń kewli balada

120-shınıǵıw. Tekstti oqńń. Mazmunın aytıp berıń.

Ana kirpik bolsa, perzent kóz bolar,
Perzent — kepter, ana — zer gúmbez bolar,
«Analıq haqınǵı tolıq ótedim», —
Degen gáp kenewsız qurǵaq sóz bolar.

Ana — dúnyadaǵı eń áziz, eń mehriban insan. Ol perzentti dúnyaǵa keltiredi, háyyiw aytıp álpeshlep ósiredi. Aq súti menen tárbıyalap, kámalǵa keltiredi. Ana — shańaraqtıń uytqısı. Shańaraǵınǵı tatlılıǵı ushın, perzentleri ushın barlıq kúsh-jigerin jumsaydı. «Jánnet analardıń ayaǵınǵı astında» degen hikmetli sózdiń tórkininde ananıń miynet, ananıń pıdayılıǵı túsiniledi. Sonlıqtan, xalqımız: «Ana bir qolı menen besik terbetse, bir qolı menen dúnyanı terbetedi», — dep biykarǵa aytpaǵan. Demek, analar haqqında qansha jaqsı sóz aytsaq ta — az.

Ana — muqaddes! Biz Watandı da Ana Watan dep ullı anaǵa megetemiz. Ananı húrmet etiw, oǵan xızmet etiw — perzentlik parızımız. Demek, Watandı súyiw, oǵan xızmet etiw de hárbirimizdiń minnetli wazıypamız. Tariyxta atı qalǵan Tumaris, Gúlayım, Qumar analıq sıyaqlı analarımızdıń mártligi, batırlıǵı, sabır-taqatlılıǵı jaslarımızǵa úlgi bolıp qaladı. Biziń elimizde hayal-qızlarǵa degen húrmet-izzet júdá joqarı. «Biz hayal mısasında bárinen burın jaratqannıń ullı káramatı bolǵan muqaddes ana obrazın kóremiz hám búrshemizdi dúnyaǵa keltirgen, aq sút berip ósirgen bul insannıń aldında bir ómir qarızdarlıq sezimi menen jasaymız», — degen edi Jurtbasshımız óz sózinde.

121-shınıǵıw. Naqıl-maqallardıń mánisin túsindirıń.

Ananıń kewli balada,
Balanıń kewli dalada.

Ana menen bala,
Gúl menen lala.

Altın-gümistiń gónesi bolmas,
Ata-ananıń bahası bolmas.

Aq sút bergen ananıń,
Balada haqı kóp bolar.

(Qaraqalpaq naqıl-maqalları)

122-shunıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqır hám mazmunın sóylep berir.

ANA HAQQÍNDÁ ÁPSANA (ańız)

Bunnan kóp jıl burın meniń bir babam,
Bar dúnyasın jol qárejet qılıptı.
Iyman tilew ushın Kábatulladan,
Segbir tartıp jolǵa shıǵıptı.

Urılar tonaptı sońǵı tillasın,
Táwir kiyimlerin olay-pulayın.
Sonda, ol kól qılıp, kóziniń jasın,
Áptada bolıptı, kún ótken sayın.

Jıǵılıptı bir kúni, ol ashlıqtan,
Kún uzaq jatıptı, dińke-dimarsız.
Shıdap júrgen eken, janı qaslıqtan,
Dúzde qalmayın, — dep jat elde jalǵız.

Iniirde kelipti, onıń qasına,
Bir miyrim-shápáátli áptada fellax,
Hám alıp ketipti, óz kúlbesine,
Diywalı qırq tesik, kótere sańlaq.

Awzına tutıptı, tapqan taǵamın,
Hám sebep bolıptı, ol shıqqas jangá
Erteńine sorap jaǵdayın-halın,
Bir soraw beripti sonda babama.

«Ana bar ma, depti áy jora, sende?»,
 «Awa gárip anam bar» — depti babam.
 «Onda neǵıp júrseń o, áttegene»,
 Ol artıq ǵoy, biziń Kábatulladan.

Búytkenshe álpeshlep tuwǵan anańdı,
 Onı ırza qılsań perzentlik sıydan,
 Quday abat qılıp eki dúnyańdı,
 Saǵan berer edi, tawsılmas iyman.

Waq, depti biyshara babam qıynalıp,
 Kózinen jas emes qan tógip sonda,
 Kóp jıl malay bolıp, uzaq ǵamlanıp,
 Bir kúni shıǵıptı, ańsaǵan jolǵa.

Arzıw-armanlıqta jetisip elge,
 Kózlerine súrtip ana topıraqtı,
 Paqır kúlbesine kirip kelgende,
 «Gárip anam aman ba?» — dep soraptı.

Juwapsız qalıptı, bul sorawları,
 Dúnyadan ótipti gárip anası,
 Ele de jaqsı eken xalıq qatarı,
 Aman eken hayal, bala-shaǵası.

Tek qalıptı, sol ármanlı babamnan,
 «Kábań — anań» — degen jaqsı násiyat.
 Shınında, mın, million Kábatulladan,
 Anańnıń bir kúlip baqqanı zıyat!

(T. Seytjanov)

Sózlik

Qaraqalpaq-sha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
mehriban	mehribon	добрый	мейрімді	mähriban
tatıwlıq	ahillik	мирный	татулы	agzybirlik
húrmet etiw	hurmat qilish	уважать	құрмет ету	hormat etmek

xızmet	xizmat	служить	қызмет ету	hyzmat
etiw	qilish			etmek
minnet	minnat	обязанность	міндет	minnet
				etmek
muqaddes	muqaddas	священный	киелі	mukkaddes

SINTAKSIS HÁM PUNKTUACIYA

Sintaksis — grammatikanıń bir bólimi. Sintaksis — grek sózi, ol «dúziw», «dúzilis» degen mánini bildiredi. Sózlerdiń sintaksislik baylanısı arqalı dúziletuǵın sóz dizbegi, gáp hám tekst sintaksiste úyreniledi.

Irkilis belgileriniń durıs qoyılıwı puntuaciyaда úyreniledi. Puntuaciya — latın tilindegi «noqat» degen sózden alınǵan. Irkilis belgileriniń qaǵıydalar jıynaǵına puntuaciya delinedi.

BIR BAS AǴZALÍ GÁPLER

Bir bas aǵzanıń quramınan dúzilip, basqa bas aǵzanı talap etpeytuǵın jay gápler bir bas aǵzalǵı gápler dep ataladı.

Bir bas aǵzalǵı gápler bas aǵzalarınıń bildiriwine qaray ekige bólinedi: 1) feyil bir bas aǵzalǵı gápler hám 2) atawısh bir bas aǵzalǵı gápler.

123-shunıǵıw. Gáplerdi oqır. Bas aǵzaların gáp quramında tolıq qollanılıp yáki tolıq qollanılmay kelgenin anıqlań.

1. Emlewıxanadan quwanıp shıqtım. 2. Dálizdegi aynaǵa qarap edim, betimde hesh daq joq. 3. Tula boyım jep-jeńil, hesh jerim awırmaıdı. Qayta semirip ketippen. Raxmet, doktorlarǵa. 4. Doktor ekewimiz súyisip kóristik. 5. Úyge kelgen soń júregim alıp-ushıp, hesh jerde turǵım kelmedi. 6. Kókte quyash jarqırıp tur. Kún jıllı. Atızda jońıshqaların gúzgi kórpe bolıwǵa qaraǵan máháli. 7. Úlken altı qanatlı úy. Bılayınsha, sharwa tili menen aytqanda, aq

otaw. Aldı bastırma. Artqı shiy túriwli. Tór bette eki-úsh adam sóylesip otır. (Ó.X.)

Feyil bir bas aǵzalı gáppler is-háreket iyesiniń (baslawıstıń) anıq belgili hám belgisizligine qaray, iyesi belgili gáp, iyesi belgisiz gáp, iyesi ulıwmalasqan gáp hám iyesiz gáp bolıp, tórt túrge bólinedi. Mısalı: Úyge kirdim. Dalaǵa shıqtıń. Atızǵa bardı. Ne ekseń, sonı orasań. Jerdiń batpaqlıǵınan júrip bolmaydı.

Bas aǵzası atawısh sózden bolǵan bir bas aǵzalı gáptiń túri **ataw gáp** dep ataladı. Mısalı: Tastay túnek qarańǵı. Keń sahra dala. Aspandı torlaǵan qara bult. (J.A.)

124-shıǵıw. Oqıń. Qaysısı eki bas aǵzalı, qaysısı bir bas aǵzalı gáp ekenligin anıqlap aytıp beriń.

Duman. Kún sarı jipektey kórinedi. Tún tınısh. Tún taza. Salqın hawa. Tınıshlıq qushaǵına bólengen baǵlar. Jasıl lipas jamılǵan daraqlar. Gúmis shıtaq taǵınǵan shaqalar. Búlbúllerdiń júrekke jaǵımlı sayrap turǵan dawısları adam balasın ráhátke bóleydi. Gúmsha güller, jasıl atlastay japıraq jer betine sán berip sulıwlıqqa bóledi. (J.A.)

125-shıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan bir bas aǵzalı gápplerdiń bas aǵzalarınıń feyilden bolǵan túrine 3 gáp, atawısh sózlerden bolǵan túrine tórt gáp tawıp jazıń.

§ 22. Sport Watandı dúnyaǵa tanıtadı

126-shıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıń. Mazmunın sóylep beriń.

SPORT — SALAMATLIQ GIREWI

Ózbekstan Respublikasında sport tarawına mámleket siyasatı dárejesinde itibar berilmekte. Biz bilemiz, sport mámlekettiń dańqın kóteretuǵın, dúnyaǵa tez tanıtatuǵın tarawlardıń biri. Sporttıń jaslardı saw-salamat, aqıllı hám kúshli etip tárbiyalawdaǵı áhmiyeti úlken.

Elimizde balalar hám jaslar sportın rawajlandırıwǵa úlken itibar berilgen. Buǵan mámleketimizde ótkerilip atırǵan úsh basqıshlı sport jarısları, oqıwshılar arasındaǵı «Úmit nálisheleri», akademiyalıq lıcey ham kásip-óner kolledj oqıwshıları arasındaǵı «Bárkamal áwlad», joqarı oqıw orınları arasındaǵı «Universiada» jarısları mısál bola aladı.

Ózbekstan sportshıları dúnya júzilik sport jarıslarına, olimpiadalargá qatnasıp, shaxmat, boks, gúres hám t.b. sport túrleri boyınsha ózlerin dúnyaǵa tanıtpaqta. Respublikamızda, barlıq rayonlarda, mekteplerde sport zalları, maydanshaları salınıp, jaslarımızdıń sport penen shuǵıllanıwına keń mımkinshilikler jaratılmaqta.

127-shınıǵıw. Qosıqtı oqıp shıǵıń. Yadlap alıń.

ÓZBEKSTAN PALWANLARÍNA

Türkler áwladınıń batır ulları,
Xalqımınń maqtanış asqar shıńları,
Álemdi aldı qálb otıńnıń nurları,
Xalqıńız beline belbew bolǵansız.

Pahlavan Maxmuddur palwanlar piri,
Ámir Temur ismi máńgige tiri,
Türkstan atalǵan watannıń gúli,
Sizler sol babadan miyras qalǵansız.

Babalardıń qanı tamırında qaynap,
Qolında jelbirep muqaddes bayraq,
Abduǵabbar boldı xalqıńa sawlat,
Búginginiń Alpamısı bolǵansız.

Tañlandırıp Erkinbay jáhannıń xalqın,
Dúnyaǵa tanıttı xalqımınń atın,
Zeyinliler biler mártliktiń parqın,
Watanıńnıń maqtanışı bolǵansız.

Xalıq baxıtlı batır ulları menen,
Aqıllı, ádepli qızları menen,

Qırğa dus kelmesin baxıtlı kemeñ,
Ana jurtımızğa qorğan bolğansız.

Sizler tayanıştı ana xalqımnıñ,
Özbekstan atlı ullı jurtımnıñ,
Onıñ kelbetin siz aydın, húr qılıñ,
Sebep sizler onnan ómir alğansız.

(N.Töreshova).

Sorawlar:

1. Xalqımızdıñ márt, bahadır perzentlerinen kimlerdi bilesiz?
2. Erkinbay Qutıbaev qaysı sport túri menen jáhánge tanılğan?
3. Sizler ózleriñiz qaysı sport túri menen shuğıllanasız?
4. Dúnya júzine belgili qaysı sportshılardı bilesiz?
5. «Sport — meniñ ómirimde» temasında kishi tekst jazıñ.
6. Qosıqtı yadlap alıñ.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenşe
sport jarısı	sport musobaqası	спортивное соревнование	спорт жарысы	sport ýaryşy
saw-salamat	sog‘-salomat	здоровый	сау-саламат	sag-salamat
dúnya júzi	dunyo yuzi	мировой	дүние жүзі	dünýä ýüzi
úsh bas-qış	uch bosqish	три этапа	үш бас-қыш	üç etap
ótkeriw	o‘tkazish	перевод	өткеру	geçirmek
maydansha	maydoncha	площадка	кішкене алаң	meýdança

FEYİL BIR BAS AĞZALÍ GÁPLER. IYESI BELGILI GÁP

128-shınıǵıw. Oqıń. Iyesi belgili gáplerdi tawıp, neshinshi bette ekenin aytıń.

Segizinshi klasta oqıyman. Bos waqıtlarımda sport penen shuǵıllanaman. Matematika, ximiya pánlerin jaqsı kóremen. Esikti bekitip, Úsenniń úyine bardıq. (K.S.) Awılǵa qaray kiyatırımız. Aǵam menen sóylesip kiyatırman. Bir qolıń tiygen waqıtları barıp, usı dástandı oqıp ber. (A.S.) Berdaqjan, sizge bir qızıq hádiyse ayıp bereyin. (A.S.) Eń bolmasa úsh-tórt kún aw salayıq. (K.S.)

Iyesi belgili gáptiń bayanlawışları I—II betlerdegi anıqlıq yamasa buyırq meyilden bolıp, sol betliktiń túrinen baslawıştı belgili bolıp turadı. Mısalı: 1. Kete almadım. 2. Kitaptı oqıdıńız ba? 3. Endi júrip keteyin dep tur edik. (S.S.)

Eki bas aǵzalǵı gáp

Iyesi belgili gáp

1. **Men** kelgen jumısımdı **ayttım.**

Kelgen jumısımdı **ayttım.**

2. **Bizler** jańa úyge **kirdik.**

Jańa úyge **kirdik.**

3. **Sizler** erteń jarısqa qatnasasız.

Erteń jarısqa **qatnasasız.**

129-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıp, iyesi belgili gáplerdiń bayanlawışın anıqlań.

Qaltanı hesh ashpa jolda. Uqtıń ba?
Bar aparıp tasla bunı qalaǵa.
Qaltanı arqalap úyden shıqtım da,
Kiyatırman jalǵız qula dalada.
Qaladaǵı mektebime jayawlap,
Asıǵaman sabaqtan kesh qalmawǵa.

(I. Yusupov)

130-shınıǵıw. Tómenдеgi feyiller menen iyesi belgili gáp dúziń.

Kelemen, oqıyman, baramız, aytayın, alıp kel, isleń, terip aldıq, qaytasızlar.

Úlgi: Sabaqtan soń kelemen.

131-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń. Mazmunın sóylep beriń. Iyesi belgili gáplerdi tabıń.

Áy ana, bilemen tilegimdeseń,
Sen mudamı meniń júregimdeseń,
Qanday kóretuǵın bolsań sen meni,
Men de tap janımday kóremen seni.
Balalıq dáwirimdi eske alayın,
Ótken ómirimdi oylap qarayın,
Bóbek boldım, bala boldım, erjettim,
Adam etip, seniń óziń dórettiń.
Qansha qıyqansılıq etsem shıdadıń,
«Aspandaǵı aydı áper», — dep jıladım,
Pal berseń, sút ber! — dep qıńırlıq ettim,
Neshe tártipsizlik isti ettim men.
Ayypsınbay kewilime jettiń sen,
Bárin húrmet penen eske alaman,
Oylaǵanda uyalıp ta qalaman.
Ullı-kishi, aǵa, qarındas, inim,
Bárinde de boldı meniń minezim,
Hámmesiniń erkeligin keshirdiń.

(T. Jumamuratov).

§ 23. Qız ósse, eldiń kórki

132-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıp, mazmunın sóylep beriń.

«Alp — anadan, tulpar — biyeden», — degendey, barlıq jaqsı minez-qılıqtı, ádetlerdi barlıq jaqsı hasıl qásiyetlerdi qız bala anadan, uyadan aladı. «Uyada neni kórseń, ushqanda

sonı isleyseñ», jáne de xalqımızda «Bir qızğa jeti máhálle ata-ana» degen gáp biykarğa ayılmağan. Jaqsı qız tek ata-anasınıñ emes, al pútkil máhálleniñ maqtanıshı.

Qız balanıñ tárbiyasına máhálle jámaáti, qońsılar da juwapker boladı. Ata-ana qız balağa sóylew ádebi, qarım-qatnas, sıylasıq, kiyiniw ádebi, sálemlesiw hám jaqsı minez-qulıqqa iye bolıw sıyaqlı jaqsı pazıyletlerdi úyretip barıw lazım.

Hayal-qızlar sulıwlıqtıñ, gózzallıqtıñ tımsalı. Sonlıqtan qızlarımızdıñ ishki gózzallığı menen sırtqı sulıwlığı sáykes bolıwı kerek.

133-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Mazmunın sóylep beriń.

QÍZLARÍ BAR BIZÍÑ ELDIÑ

Qara qasın qıya qaqqan,
Óńirine túyme taqqan,
At arbalı toyǵa shıqqan,
Qızları bar biziń eldiń.

Uzın boylı keń qushaǵı,
Jipek yańlı tulımshaǵı,
Altın-gúmis ónir monshaǵı,
Qızları bar biziń eldiń.

Kisi sayıp aytpaydı sóz,
Alma moyın, kúygelek kóz,
Kúnde toqır qırq ǵarı bóz,
Qızları bar biziń eldiń.

(Gúlmurat shayır)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayır qosıqta qızlardı qalay táriyiplegen?
2. Qosıqta qanday súwretlew quralları qollanılǵan?
3. Qosıqtı yadlap alıń.

Sözlik

Qaraqalpaq-sha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenşe
qız	qız	девочка	кыз	gyz
kórk	ko'rk	красота	kərik	öwadan
ádepli	odobli	воспитанный	әдепті	edepli
tárbiya	tarbiya	воспитание	тәрбие	terbiýe
iybeli	iboli	скромный	ибалы	agras
maqтанış	faxrlanish	гордость	мақтаныш	owünmek

134-shınıǵıw. Naqıl-maqallardan bir bas aǵzalı gáplerdi tabıń.

Qızım úyde, qılıǵı dúzde.

Qız — xalıqtıń gúli,
Qosıq — densawlıqtıń gúli.

Qız ósse eldiń kórki,
Ul ósse eldiń bórki.

Qızım, saǵan aytaman,
Kelinim, sen tıńla.

Atańa ne qılsań,
Aldıńa sol keledi.

Berseń — alarsań,
Ekseń — orarsań.

Jaqsı ul — tóbeńdegi juldızıń,
Jaqsı qız — jaǵańdaǵı qundızıń.

Jerdiń jarasıǵı gúl, lala,
Úydiń jarasıǵı qızbala.

Gúl kógerse jerdiń sáni,
Qız erjetse úydiń sáni.

IYESI BELGISIZ GÁP

Iyesi belgisiz gápıń bayanlawıshları, kóbinese anıqlıq meyildıń III betinde, házirgi, keler hám ótken máhálllerinde qollanıladı. Mısalı: Ğawashalardı aylanıp shıqtı. Jerden topıraq alıp kórdi.

135-shunıǵıw. Óz ana tilińizde iyesi belgisiz gáplerdi jazıń hám olardıń bayanlawısh forması arqalı baslawıshların tawıp qoyıń.

Qısıńǵan keyip penen tómén qarastı. (K.S.) Waqtında kelmese jumıstan shıǵarıp jiberedi. Adamlarǵa taǵı da jumı tapsırdı. Jerlerdi waqtında suwǵardı. Taǵı da dógeretine qaradı. (X.S.) Sholpını qayıstırıp toltırıp balıqtı muzdıń üstine taslap tur. (K.S.) Mergenlikte hámmeden ótedi, gózlegen jerine tiygizedi. (M.D.) Sportshılardı Tashkent qalasına apardı. Muzeyler menen tanıstırdı. Jarısqa jaqsı tayarlıqlar kórdi. Balalardıń densawlıǵına ayırıqsha itibar berildi. (gazetadan)

Bayanlawıshı belgisiz iyeni (betti) bildiretuǵın bir bas aǵzalı gápıń túrine **iyesi belgisiz gáp** deymiz.

136-shunıǵıw. Bardı, suwǵardı, tegisledi, kórdi, ayttı. Berilgen sózlerden iyesi belgisiz gáp dúziń.

137-shunıǵıw. Iyesi belgisiz gáplerdiń bayanlawıshların anıqlań.

Húrmet etip kútedi jerdi,
Toyındırǵan hámme xalıqtı,
Topıraqtı qısımlap kórdi,
Atız tapqa kelip qalıptı.

(X.Saparov)

138-shunıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıń. Iyesi belgisiz gáplerdi tabıń.

Erte zamanlarda bir aqıllı adam Shortanbay toǵayınıń ortasındaǵı orpań gúzar jol menen esheginiń üstinde nan

jep kiyatır eken. Abaysızda nanınıń bir usaǵı jerge túsip ketipti. Ol dárriw esheginen túsip, sol nannıń usaǵın izleydi, taba almaydı, bir hápte izleydi, taba almaydı. Aqırı sońı sol nannıń usaǵı adamlardıń ayaqları astında qalmasın dep, jaqın awılǵa eshegin satıp, pulına nannıń bir usaǵı túsken jerdiń aynalasın tórt diywal menen qorshaptı.

Esińizde bolsın, nannıń ózi de — nan, usaǵı da — nan, — dep juwmaqlaydı ol.

(T. Qayıpbergenov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Iyesi belgisiz gáp dep nege aytamız?
2. Iyesi belgisiz gáptiń bayanlawışı neshinshi bette turadı?
3. Kórkem shıǵarmalardan iyesi belgisiz gáplerge mısallar keltiriń.

§ 24. Nawrız — jıl bası

139-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıp, mazmunın sóylep beriń. Nawrız haqqında pikirlesiń.

Tariyxıy dereklerge qaraǵanda, Nawrız erteden kiyatırǵan milliy bayram. «Nawrız» sózi «jańa kún» degendi bildiredi. Hár jılı 21-martta Shıǵıs xalıqları Nawrız bayramın bayramlaydı. Dáryamızǵa suw keledi, diyqanlarımızdıń júzlerinde quwanış kúlimlep, erteńgi gúzin bergey dep úlken úmitler menen atızlarǵa shıǵadı. Jasıl túske engen tábiyatqa gózzal ózgerisler kiredi. Suwıq táreplerge ketken quslar qayıp keledi. Elimiz gárezsizlikke eriskennen berli, jıl sayın Nawrız bayramı xalqımızdıń ullı milliy bayramı sıpatında belgilenip atır. Úlken analarımızdıń qollarınan shúlen qazanlarda qaynatıp tayarlanǵan súmelek hám nawrız gójenin mazasın aytıpsız ba?! Hárbir insan ata-babalarımızdıń shıraylı, naǵıslı, sulıw kiyimlerin kiyip, olar ishken awqatların tayarlap, oynaǵan oyınların oynap, átkónsheklerde ushıp, at arbalarǵa minip, eski dástúrlerimizdi eske túsirip, Nawrız áyyamınıń jaqsı ótiwi ushın qızıǵıwshılıq penen

qatnasadı. Nawrız ayındağı tábiyattağı ózgerisler adamnıń densawlıǵı, keleshegi ushın yosh, kúsh-jiger, quwat beredi desek qátelespeymiz.

(«Qaraqalpaqstan jasları» gazetası)

140-shunıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń. Yadlap alıń.

KEL, NAWRÍZ

Senseń jańa ómir, jańa jıl bası,
Senseń náwbáhardıń nazlı jılwası,
Senseń diyqanlardıń dostı, sırlası,
Íǵbal daqılların shashıp kel, Nawrız.

Súzgen miynetiniń pal hám qaymaǵın,
Jolıńa kóz tiger awıl-aymaǵıń,
Bulaǵı bolıwǵa tabıs-paydanıń,
Ámiwdey burqırap, tasıp kel, Nawrız.

Sáwiriń pashshayı, shuǵlań zerbaraq,
Náhár alıp jaynar giya, gúl, daraq,
Saǵan intizar bul ana topıraq,
Appaq qushaǵındı ashıp kel, Nawrız.

Jırla haqıyqatlıq, páklik súrenin,
Ídirat insapsızlıq, sumlıq túnegin,
Jaqın qońsı-qoba, doslar júregin,
Shad etip nurıńdı shashıp kel, Nawrız.

(M. Qarabaev)

Sorawlar:

1. Nawrız qanday bayram?
2. Nawrız bayramı qashan belgilenedi?
3. Nawrızda tábiyatta qanday ózgerisler boladı?
4. Xalqımızdıń qanday úrp-ádet, dástúrlerin bilesiz?

Sózlík

Qaraqalpaq-sha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenşe
jańalanıw	yangilanish	обновление	жаңалану	täzelenmek
jasarıw	yasharish	омолаживание	жасару	ýaşarmak
máwsim	mavsum	время года	маусым	möwsüm
dástúr	urf-odat	обычай, традиция	дәстүр	dessur
átkónshek	belanchak	качели	алтыбақан	sallançak
nağıslı	naqshli	орнамент- ированный	нағысты	nagyşly
góje	go'ja	жидкая каша	көже	köje
at arba	ot arava	телега для лошади	ат арба	at araba

IYESI ULÍWMALASQAN GÁP

Mánisi belgili bir betke qatnaslı bolmay, ulıwma úsh betke qatnaslı ayıtıluǵın bir bas aǵzalı gápti iyesi ulıwmalasqan gáp deymiz.

Iyesi ulıwmalasqan gáplerdiń is-háreketi belgili betti bildirip keliwi múmkin. Biraq mazmunı jaǵınan bir betke qurılmay, hámme betke ortaқ bolıp, ulıwmalıqtı bildirip turadı. Mısalı:

Ónimsiz dep, jerden túńilme,
Suwsız dep japtan túnilme. (*naqıl*)

141-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Iyesi ulıwmalasqan gáptiń bayanlawıshınıń astın sızıp, neshinshi bette ekenin hám sol gáplerdiń ne ushın iyesi ulıwmalasqan gáp dep atalatuǵının aytıp beriń.

1. Ne eksen, sonı orarsañ. 2. Berseń alarsañ, eksen orarsañ. 3. Háziliń jarassa, atań menen oyna. 4. Ózińdi er bilseń, basqanı sher bil. 5. Uyada neni kórseń, ushqanda da sonı isleyseń. 6. Bolmas iske polat bol, polattan da qattı bol. (*naqıl*)

Iyesi ulıwmalasqan gáplerdiń bayanlawıshları, kóbinese ekinshi bettegi buyırıq meyilden, geyde shárt meyilden de boladı. Bunday gápler kóbinese naqıl-maqallarda kóplep ushırasadı.

142-shunıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Iyesi ulıwmalasqan gáplerdiń bayanlawıshların anıqlań.

Jolsız júrip zorıqsań,
Jol qádirin bilerseń.
Jalgız júrip zorıqsań,
El qádirin bilerseń.

Asharshılıqtan tarıqsań,
As qádirin bilerseń.

Sırlasarıń bolmasa,

Dos qádirin bilerseń. (*Qaraqalpaq naqıl-maqalları*)

Eger qádirli bolǵıń kelse, xalıqtıń qádirin bil. Bilimsiz adamǵa doslıq etpe. Dos-dushpanıńnıń kózine jaqsı kóringiń kelse, ustalıǵıńdı hám ónerińdi xalıqqa kórset. («*Qabus-nama*»)

143-shunıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıń. Iyesi ulıwmalasqan gáplerdi anıqlań.

Áy balam, aqıl júritip bilgil: ata-ana húrmet-izzetin moyıńǵa alıw lazım. Sebebi perzenttiń tiykarı — ata-anadur. Ne ushın ata-anamdı húrmet qılaman dep kewlińe keltirme.

Olar seniń ushın ólimge tayar turadı. Sen sonı biliwiń kerek. Eger hárbir perzent aqıllı, dana bolsa, ata-ananıń mehir-muhabbatı ushın hesh nárseni orınlawdan bas tartpaydı. Ata-ananıń jumısı — seni tárbiyalap ósiriw hám saǵan jaqsılıq úyretiw.

Ata-ananıń kewlin hesh renjitpe, olardıń júrek-bawırın daǵlama. Sen ata-ananıń haqqına din jaǵınan ámel qılmasań da, aqıl-múriwbet, adamgershilik kózqarastan ámel qıl.

Ata-ana saǵan jan-táni menen ǵamxorlıq qıladı, eger sen olarǵa qáte is qılsań, sen heshqanday jaqsılıqqa sazawar emesseń. Sebebi adam ata-ananıń jaqsılıǵın bilmese, basqa birewdiń jaqsılıǵına baha bere almaydı. Óz perzentiniń seni

húrmet qılıwın qáleseń, sen de óz ata-anańdı húrmet qıl. Sen ata-anaña qanday is qılsań, perzentıń de saǵan sonday is qıladı...

Mıyras alıw niyetinde ata-anańnıń ólimin hasla tileme. Olardıń ırısqsı arqalı ırısqağa iye bolasań. Birewdiń ırısqsın alaman dep háreket qılma. Sennen hal-awhalı jaqsıraq bolǵan adamlarǵa qızǵanış penen qaramań.

(*Qabusnama*)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Iyesi ulıwmalasqan gáp degenimiz ne?
2. Iyesi ulıwmalasqan gápke mısallar keltiriń.

§ 25. Qara úy — xalqımızdın maqtanıshı

144-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep beriń.

QARA ÚY — BABALAR MIYRASÍ

Qaraqalpaq qara úyi kóshpeli hám yarım kóshpeli xalıqlardıń eń áyyemgi baspanalarından biri. Qara úy kópshilik túrkiy xalıqlarda bolǵan hám házirge shekem saqlanıp kelgen. Yarım kóshpeli turmıs keshirgen xalıq ushın jıynawı hám qurıwı ańsat, jeńil, jazda salqın, qısta jıllı bolatuǵın qara úy júdá qolaylı bolǵan. Ayırıqsha sánli etip bezetilgen qara úyler otaw dep atalǵan. Otaw úsh bólekten turadı: kerege, uwiq, shańaraq.

Kerege—aǵashtan islengen qara úydiń qabırǵası. Kerege birneshe bólekten, qanattan turadı. Qara úyler altı qanatlı, segiz qanatlı, on eki qanatlı boladı. Uwiqlar keregeni shańaraq penen tutastıradı. Qara úydiń tóbesi shańaraq dep ataladı.

Qara úydiń ishi hám sırtı hár qıylı naǵıs salıp toqılǵan zatlar menen bezetiledi. Bunday bezew ushın qollanılatuǵın kestelengen zatlarǵa aq basqur, qızıl basqur, aq qur, qızıl qur, dizbe, esiqqas, shiyqur, beldew, beljip kiredi. Keregelerge zat salıp qoyıw ushın kergi, qarshın ildirilip

qoyıladı. Burıngı waqıtları qaraqalpaq qızları 7—8 jaslarınan baslap uzatılğanğa shekem úyge kerekli zatlardı óz qolları menen toqıǵan.

Házirgi dáwirde de qara úyler biziń milliy maqtanışımız. Muzeylerdegi ayrıqsha bezetilgen otawlar shet elden kelgen miymanlardı tańlandırmaı qoımaydı.

145-shunıǵıw. Qosıqtı oqıń. Mazmunın sóylep berıń.

QARA ÚY

Kórinseńiz taw sıyaqlı awıldan,
Uzap ketken qálbi sıızlap saǵınǵan,
Qıyın-qıstaw, shım-shıtırıq dáwirde,
Xalqımdı qıpsalap, úrgin, dawıldan.
Aman-esen quwıstırǵan, qara úy.

Taqıyaday jer anama usaysań,
Márgiyań bar bawırıńa tusaysań,
Janıma jaqınım kempir apamday,
Qanat berip qıyalımnan shıqpaysań,
Bozatawım — boz otawım qara úy.

Eris dep atalıp pütün kereǵeń,
Otaw qurǵan jánewitten, óreden,
Altı qanat, segiz qanat, mıyıqsız,
Úyshi usta sheber bolǵan ne degen,
Qarekeńniń hasıl úyi qara úy.

Babalarım tanıs, batır, kóregen,
Xoshametlep jırawları demegen,
Túnligińnen ay qalqıǵan túnlerde,
Dáste-dáste dástanlarıń dóregen,
Edige biy eńiregen, qara úy.

(G.Dáwletova)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qara úy haqqında nelerdi bilesiz?
2. Qara úylerdi ne ushın paydalangan?
3. Qara úyler neler menen bezetiledi?
4. Qara úydi ne ushın milliy maqtanışımız deymiz?
5. Muzeylerge barıp qara úy menen tanısıń.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmenşe
qara úy	qora uy	юрта	киіз үй	gara öý
qanat	qanot	обрешетки юрты	қанат	ganat
ergenek	eshik	дверь юрты	ергенек	gapy
naǵıs	naqsh	орнаменты	нағыс	nagyş

IYESIZ GÁP

146-shıńǵıw. Gáplerdegi bayanlawışlarga dıqqat awdarıń.

1. Jumıstı qaytadan baslaw kerek. 2. Abıraydı qoldan bermew kerek. (*Q.A.*) 3. Aqır, barlıq bálemattıń aldı alınıwı zárúr. 4. Dostıń bolıw ushın aldı menen óziń dos bolıwıń kerek. (*T.Q.*) 5. Jol boyındaǵı qatar-qatar adamlardıń jüzlerine telmirip qaraydı. 6. Júregińniń yoshı nege jumsalǵanın umıtıw múmkin emes. («*E.Q.*») 7. Bul ushın kóp jumıslardı atqarıwǵa tuwra keledi. (*K.S.*)

Iyesiz gáptiń bayanlawışı arqalı bayanlawışın tawıp qoyıwǵa bolmaydı. Mısalı: 1. Endi **tezletiw kerek.** (*T.Q.*) 2. Kósheniń shetine shekem **júrip qaytqım keledi.** (*S.S.*) 3. Teksermey turıp **jiberiwge bolmaydı.** (*Q.A.*) 4. Aydı etek penen **jawıp bolmaydı.** (*naql*)

147-shıńǵıw. Kóp noqattıń ornın tolıqtırıp, iyesiz gáp dúziń.

1. ... egiw kerek. 2. ... qosıq aytqım keledi. 3. ... úyine qaytqısı keldi. 4. ... kóp kútiwime tuwra keldi.

148-shınıǵıw. Tómenдеgi gáplerden iyesiz gáplerdi terip jazıń. Ne ushın iyesiz gáp dep atalıwın aytıń.

1. Meniń pikirimshe, dushpannıń ózin — ózine jumsaw kerek. (*K.S.*) 2. Oǵan astırtın xabar etiw múmkin. (*K.S.*) 3. Ondaylardı tárbiyalap jolǵa salıwǵa boladı. (*K.S.*) 4. Sonda da oǵan bul sırdı anıqlaw kerek boldı. (*T.Q.*) 5. Bul zatlardı qozǵap bolmaydı. (*K.S.*) 6. Olarǵa bul gáplerdi aytıp bolmaydı. 7. Onıń menen aytısıp bolmaydı. (*A.Á.*)

149-shınıǵıw. Qawıs ishinde berilgen feyillerge tiyisli qosım-talar qosıp, dáslep iyesi belgili, keyin iyesiz gápler dúziń.

Úlgi: Sabaqqa ruqsatsız kirmeń. Sabaqqa ruqsatsız kiriwge bolmaydı.

1. Miynetsiz tabısqa (*erisiw*). 2. Taprısrmanı óz waqtında (*orınlaw*). 3. Jası úlkenlerdi (*sıylaw*). 4. Jámıyetlik orınlarda bálent dawıs penen (*sóylemew*). 5. Birewdiń mülkine (qıy-net etpew). 6. Mámleketlik til haqqındaǵı nızamdı (*orınlaw*). 7. Ata-ananı (*húrmetlew*).

150-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Teksttiń mazmunın sóylep beriń.

Nawrız Qazaqstanda diyqanshılıq hám zúraát bayramı retinde belgilengen. Qazaqstanda Nawrız ádette Ózbekstandaǵı sıyaqlı mart ayında belgilenip, qazaq xalqı da onı ózine tán salt-dástúrler menen ótkergen. Usınıń menen birge Nawrız seyili de dástürge aynalǵan. Qız-jigitlerdiń óleń (qosıq) aytıwı áhmiyetli ózgesheliklerdiń biri esaplangan. Nawrız kúnin qazaq xalqı da «Úlistiń ullı kúni» dep ataǵan.

Nawrız bayramında pisiriletuǵın taǵamlardıń arasında tiykargısı nawrızlıq góje bolǵan. Nawrız bayramında góje pisiriw tek Qazaqstanǵa ǵana tán ádet bolıp qalmastan, bul dástúr Orta Aziyanıń basqa da aymaqlarında bar. Atap

aytqanda, Xorezmde Nawrız bayramında góje pisirilgen hám onı «Nawrız góje» dep atağan.

Bayramda kúndiz mol-molaqay dasturqanlar jayılğan. Túrli báygiler, atshabar, palwanlar bellesiwi ótkerilgen. Al, keshte milliy qosıqlar ayılğan hám oyın-zawıqlar otkerilgen. Bul bayramda dástúrli saltanatlardan tağı biri «altı baqan» bolıp, onda jaslar átkónshek ushqan.

Demek, Nawrız bayramı 21-martta baslanıwı hám dástúrli xalıq bayramı bolğanı ushın demalıs kúni dep belgilengen.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Iyesiz gáp dep nege aytamız?
2. Iyesiz gápke mısallar keltiriń. Keltirilgen mısallardı óz ana tilinizge awdarıń.

§ 26. Klastan tıs oqıw

KESTELEW ÓNERI

Kestelew óneri de kútá erteden kiyatırğan qol óneriniń bir túri. Kesteni biz benen, teben menen, iyne menen tigiw, onda hár túrli jipek sabaqlardan paydalanıw — bular barlıq xalıqlarǵa ortaq usıl bolğan.

Qaraqalpaq xalqınıń milliy dástúrinde hayal-qızlarımızdıń kiyimleri menen birge, jas jigitlerimizdiń kiyimlerin, sonday-aq úy-úskene buyımların da naǵıslap, kórkemlep tikken. Xalıqtıń milliy dástúrine sıńgen bul ájayıp kesteshiliktiń ayırım úlgileri óz mazmunın búgingi kúnge deyin joytpay, gónertpey, olarǵa jańa úlgilerde bayıtıp otırğan. Ata-balalarımız, apalarımız qıyın hám awır dáwirlerdi óz basınan keshirgeni hám memizge málim. Olar sol kún kóriw qıyın bolğan dáwirlerde ózleriniń hám xalıqtıń arız-ármanların óz qolınan dóregen ónerlerinde, óz sheberliginde sáwlelendiriwge háreket etken.

Kesteshilik penen kóbinese hayal-qızlar shuǵıllangan. Keste hár tústegi jipek sabaqlar menen kiyimniń jaǵalarına,

jeñ ushlarına, qaltanıñ awızlarına, kóyleklerdiñ jaǵasına hám eteklerine tigilgen.

Biziñ qız-kelinsheklerimiz ózleriniñ keleshekke bolǵan ármanların kestede kórsetiwge háreket etedi. Olardıñ kesteleri óziniñ sulıw, shıraylı hám kórkemligi menen ajralıp turǵan. Kestelerde sheberdiñ sonshelli názikligin hám kestedegi sabaqlardıñ sonshelli úylesip kelgenligin kóremiz.

Házirgi dáwirde de hayal-qızlarımız qaraqalpaqtıñ milliy naǵısları menen kestelep hár qıylı kiyimler hám buyımlar tigip, xalqımızdıñ milliy ónerin dúnyaǵa tanıtıp atır.

§ 27. Qaraqalpaq xalqınıñ milliy saz ásbapları

151-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıp, mazmunın sóylep berin.

Qaraqalpaq xalqınıñ bay awızeki ádebiyatın áwladtan-áwladqa jetkeriwshi xalıqtıñ jırshıları — jırawlar menen baqsılar, qıssaxan menen shayırlar, ertekshi menen qosıqshıları bolǵan. Qaraqalpaq milliy saz ásbapları — qobız, duwtar, girjek hám balaman. Bulardan tısqarı hayal-qızlar shertetuǵın shıñqobız ásbabı bar.

Eñ eski zamanlardan berli kiyatırǵan xalıq jırshıları jırawlar bolıp esaplanadı. Onıñ shertetuǵın ásbabı — qobız. Qobız benen jırawlar dástanlardı, terme-tolǵawlardı jırlaǵan. Qaraqalpaq xalqında baqsıshılıq ta rawajlangan. Olardıñ sher-tetuǵın ásbabı — duwtar. Olar da dástanlardı, xalıq qosıqların atqarǵan. Duwtarǵa qosımsha bolǵan muzıka ásbaplarına girjek hám balaman kiredi. Bul ásbaplar duwtarǵa qosımsha namaǵa ayırıqsha súykimli ses qosqan.

Shıñqobız ásbabın tiykarınan hayal-qızlar shertken. Shıñqobız ásbabınıñ muñlı hám jaǵımlı sesleri hám atqarılıw ózgesheligi menen basqa muzıkalıq ásbaplardan ajralıp turadı. Qaraqalpaq xalqınıñ milliy saz ásbapları házirgi dáwirde ónerment-ustalar tárepinen soǵılıp, xalıq arasına keńinen taralǵan.

152-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń, yadlap alıń.

SHÍŇQOBÍZ

Anam seni sandıǵında saqlaǵan,
Saqlamasa kewli qarar tappaǵan,
Esitkende seniń sulıw sestińdi,
Esken samal el shetinde toqtaǵan,
Seniń sulıw sestiń ushın, shıńqobız.

Qız-jawanlar qozǵap júrek dártlerin,
Ashıq aytqan ashıqlıqtıń shártlerin,
Alısqa at, jaqınǵa xat jollatıp,
Jawlap alǵan jigitlerdiń mártlerin,
Seniń sulıw sestiń ushın, shıńqobız.

Tilla ziban shuǵla shashqan nurlarday,
Onda tereń bir ájayıp sır barday,
Dúnya máńgi qulpı dónip dolanıp,
Gózzallıǵın saǵan berip turǵanday,
Seniń sulıw sestiń ushın, shıńqobız.

Anam seni sandıǵında saqlaǵan,
Saqlamasa kewli qarar tappaǵan,
«Sahra búlbúli» dep biykardan-biykar,
Atalmaǵan aqırı qaraqalpaqlar hám,
Seniń sulıw sestiń ushın, shıńqobız.

(*T.Qabulov*)

153-shınıǵıw. qosıqtı kórkemlep oqıń.

BERDAQTÍN DUWTARÍ

Haslıń seniń aǵashtandur,
Sóyle duwtar, sóyle duwtar.
Hawazıń tolı ármandur,
Dártiń bayan áyle, duwtar.

Ullı shayır iyeń bolǵan,
Qulaǵıńa búlbúl qonǵan,

Ullı toylardı atqargan,
Dañqın belli elge, duwtar.

Góne zamannıń gúwası,
Sharxanańda saz aǵlası,
Berdaq babamnıń muńlası,
Dártiń bayan áyle, duwtar.

Gúmbirlegen sazǵa baysań,
Dártlerimdi qozǵaǵaysań,
Gúñirenip nege jılaysań?
Tiliń bolsa sóyle, duwtar.

(I. Yusupov)

Sorawlar:

1. Qaraqalpaqlardıń milliy saz ásbaplarına neler kiredi?
2. Saz ásbaplarınıń qollanıw ózgesheligi qanday?
3. Sizler jáne qanday saz ásbapların bilesiz?

Sózlik

Qaraqalpaq-sha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
milliy saz ásbaplar	milliy musiqasboblari	национальный музыкальные инструменты	ұлттық музыка аспаптары	milli saz gurallary
awızeki ádebiyat	og‘zaki adabiyot	устное народное творчество	ауыз әдебиеті	agzeki edebiýat
baqsı	baxshi	народный певец	бақсы	bagşy
qıssa	qissa	легенда события	дастан	kyssa
qobız	qo‘biz	кобыз	кобыз	gopuz
duwtar	dutor	дutar	домбыра	dutar

ATAWÍSH BIR BAS AǴZALÍ GÁPLER. ATAW GÁP

Bas aǵzalı atawısh sózden bolǵan bir bas aǵzalı gáptiń túrine **ataw gáp** delinedi. Mısalı: **Báhár ayınıń bir kúni. Dút toǵay. Qapırıq ıssı. Elpip esken jel joq. Japıraqlar jım-jırt (J.A.).**

Ataw gápler dara sóz yamasa óz túsindiriwshi aǵzalarına iye bolıp keńeyip te keledi. Mısalı: **Qızılqum! Qızıl qıya keń dala. (T.N.).**

154-shınıǵıw. Ataw gáplerdi tawıp, olardıń qanday sózlerden bolǵanın ham qanday atamalardı xabarlap turǵanın aytıp beriń.

Qırawlı qıs. Tún. Avgust ayı. Íssı quyashlı kún. Terim waqtı. 1-sentyabr. Bilimler kúni.

155-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Ataw gáplerdiń astın sıızıp, olardıń qanday mánidegi sózlerden ańlatılǵanın aytıp beriń.

1943-jıl.

Jawınlı gúz.

Watan ushın sawashta júrmiz.

Ízıldaǵan oqlar ishinde. (B.Q.)

Avgust ayı. Barlıq miywelerdiń áyne pisken waqtı. (E.O.) Buxara miymanxanası. Kesh. (S.S.) Shımbay. Keshki waqt. (J.A.) Ráhát, ráhát! O, sadáǵan keteyin dalańlıq-keńisliktegi keń dúnya! (K.S.) Moskva! Qanday sulıw, qanday saltanatlı qalasań (J.A.). Aspan. Ol qanday biyik, qanday sheksiz, qanday ashıq, qanday taza! (A.B.) Sáske paytı. Quyashlı tınıq. (J.I.) Qıs. Túp deseń túkirik jerge túspeytuǵın qattı suwıq. (N.D.) Báhár. Men kútken saǵınıshlı báhár keldi. (G.T.) Dárya jaǵası. Qıs kúni. Jerde qar. Atız shetindegi terekler. (S.X.)

Ataw gápler qanday da bir zattıń qubılısınıń, hádiyseniń bar ekenligin tastıyıqlap, házirgi máhál mánisinde qollanıladı. Mısalı:

Iyul. Túske on eki. Ádil úyge tuwrılıp kiyatır. (G.E.)

|| **Nókis.** Samolyot qalanıń ústinen aylanǵanda Shınar ||
ózin shıraq teńizinde júzip kiyatırǵanday sezdi. (G.E.)

156-shınıǵıw. Gápplerdi oqıń. Ataw gápplerdi anıqlań. Qanday sózler arqalı ańlatılıp turǵanlıǵın túsindirip beriń.

Tastay qarańǵı tún. Dumanlı. Jamǵır silpilep jawıp tur.
(K.S.)

Iyul aqshamı. Aylı tún. Shınar áynekten qarap, on tórtten tuwǵan alıstaǵı ay menen sırlasqısı keledi. (G.Y.)

Qáhárli qıs. Burqıraǵan boran. Qalıń qar. Miytindey qatqan muz. Aq bult aqırın jılısıp, kóship baratıǵanday. Qıyalaw ushqan quslar. Dirildep ushqan torǵay menen shımshıqlar putadan-putaǵa qonadı. (J.A.)

Ízgırıq ayaz. Eshekli, arqalanǵan top-top kóshler moyınlarına diywanalıq qaltasın asınıp, jeteleskenlerdiń birazı awıldan shıǵıp baratırsa, jáne sol qıylıları kirip kiyatır. (T.Q.)

Anajanım! Sen maǵan qanday qádirdansań. (J.A.)

157-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń. Ataw gápplerdi anıqlań.

Qıs. Qırawlı tańlarda,
Qardıń qádirin bilmeymiz.
Ádet bolıp qalǵan ba?
Bardıń qádirin bilmeymiz.

Sentyabrdiń sońı.
Salqın samallar
Kewil tarlarıńdı eltip qashpaydı.

O, Bime! Úrginlerde
Qarlarıńdı tósenip,
Jatır edik. Bul kúnlerde.

Aprel tańı. Nurlı pasıl
Baǵar altın saylardan.

Sáske paytı. Quyash tınıq.
Tırnalardıń dizbegi qatar,
Japıraqların tallar qımtınıp.

(J.Izbasqanov)

158-shınıǵıw. Ózlerińiz kórkem shıǵarmalardan ataw gápke 7 gáp tawıp jazıń. Ataw gáplerdiń basqa bir bas aǵzalı hám eki bas aǵzalı gáplerden ózgesheligin aytıń.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ataw gáp dep nege aytamız?
2. Ataw gaptıń ózine tán ózgesheligin aytıń.

§ 28. Internet tarmaǵında

159-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıp, mazmunın sóylep berıń.

XXI ásir — ilim hám texnikanıń rawajlangan dáwiri. Kompyuter, qol telefonları arqalı biz dúnyanıń qálegen jeri menen baylanıs ornata alamız. Internet tarmaǵı arqalı dúnyadaǵı jańalıqlardan xabardar bolamız. «Internet» sózi latin tilinen alınǵan bolıp, «xalıqaralıq tarmaq» degendi bildiredi. Internet tarmaqları úshke bólinedi: lokal, regional, global.

Global tarmaq arqalı mámleketler óz ara maǵlıwmat almasadı. Búgingi kúnde internet tarmaqları júdá keń rawajlangan. Hárbir adam kompyuter, qol telefonları arqalı internetke kirip, ózine kerekli maǵlıwmatlardı aladı. Kárxana, shólkemler óz saytlarına iye.

Sorawlar:

1. Internet sózi qanday máni ańlatadı?
2. Internet tarmaqlarınıń qanday túrleri bar?
3. Internet qanday xızmet atqaradı?

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
xalıqaralıq	xalqaro	междуна- родный	халық- аралық	halkara
maǵlıwmat	maʼlumot	сведение	мәлімет	maglumat
rawajlanıw	rivojlanish	развитие	даму	ösmek
kerekli	kerakli	необходимый	керекті	gerekli

TOLÍQ HÁM TOLÍQ EMES GÁPLER

Zárúrli bolğan gáp aǵzalarınıń tolıq qatnasınan dúzilgen gáp **tolıq gáp** dep ataladı. Mısalı: Shımırı ayaz joq. Kóktiń júzi juwılğan aynaday tınıq. Atızlarda miynette jáwlan urğan jaslar jumısqa pát endirmekte. (A.Bek.)

160-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep berıń. Teksttegi hárbir gáptiń dúzilisi hám pikir bildiriwi jaǵınan qanday gáp ekenligin aytıń.

KIYIK PENEN TÚLKI

Tawdan tawǵa sekirip, oynap júrgen kiyik suw izlep páske túsipti. Ol toǵay arasındaǵı bulaqqa ózin taslaptı. Kiyik bulaq suwınan iship bolǵannan keyin átirapına qarasa, kútá shuqırılıqta turǵan eken. Írgıp, sekirip kóripti. Shuqır-dan shıǵa almaptı. Kiyiktiń bul jaǵdayın túlki uzaqtan baqlap turǵan eken. Ol juwırıp shuqırılıqtıń basına kelip, kiyikke qarap ishek-silesi qatıp kúlipti.

Shuqırda jatırǵan kiyik túlkiden:

— Nege kúleseń? — dep soraptı. Sonda túlki:

— Bul shuqırǵa túspesten burın, onnan qalay shıǵıw jolın oylawıń kerek edi, — depti. (*Ózbek xalıq ertegi*)

161-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep berıń. Teksttegi hárbir gáptiń dúzilisi hám pikir bildiriwi jaǵınan qanday gáp ekenin aytıń.

— Atıń kim?

— Sáliyma.

— Neshinshi klasta oqıysań?

— Segizinshi.

— Qay jerde turasań?

— Nókis qalasında.

— Qaysı pánge qızıǵasań?

— Matematikaǵa.

|| Gáptıń bir ya birneshe aǵzalarınń túsirilip aytılıwınan dúzilgen gáp **tolıq emes gáp** dep ataladı. ||

Tolıq emes gáppler dialoglarda kóbirek ushırasadı.

162-shınıǵıw. Óz ara sóylesiw arqalı tolıq emes gáp dúziń.

Úlgi: — Qaydan kiyatırsań?

— Mektepten.

163-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Teksttegi tolıq emes gápplerdi anıqlap túsindirip beriń.

MIYNET PENEN TABÍLǴAN AQSHA

Bir adamnıń balası jalqaw bolǵan eken. Ákesi azannan keshke shekem jumıs islepti, al balası bolsa, azannan keshke shekem biykar júredi eken. Adamlardıń qalay jumıs isleytuǵının túsingisi de kelmepti. Tayar awqattı iship-jep, basqalar tigip bergен tayar kiyimlerden kiyip júre beredi eken.

Ol ákesiniń ábden janına tiyipti. Ol balasın miynetke úyretip, onı óz isine puqta adam etip shıǵarmaqshı bolıptı, balasın qońsılas awılǵa aparıp, jılına bir altın teńgege jumıs islewge beripti.

Sóytip bala jigit bir jıl islepti. Qolları da ábden qabarıptı. Sulıw taza kiyimleri de tozıptı. Máwletli waqıt pitkenнен keyin xojayın bılay depti:

— Seniń ákeń seni islegen miynetiń ushın heshqanday haqı soraǵan joq, biraq sen sonday jaqsı islegeniń ushın seni qurı qol jiberiwge bolmaydı. Má, saǵan eki altın teńge. Úyińe kete ber!

Sóytip úyine ketipti. Ákesi oǵan ser salıp qarap, sezdirmey mıyıq tartıp kúlip jiberip:

— Qáne, qádirlı balam, jumıs islediń be? — dep soraptı.

— Isledim.

— Jaqsı islediń be?

— Jaqsı isledim.

— Xojayın seniń miynetiń ushın saǵan haqı tóledi me?

— Eki altın teńge tóledi.

— Olardı maǵan ber!

Sóytip bala eki altın teńgesin ákesine beripti. Ákesi ol altın teńgelerdi dáryaǵa taslaw ushın umtıla bergende, balası oǵan juwırıp barıp, onıń qolına asılıptı.

Ákesi oǵan qarap:

— Sen nege bunshellı qorqıp kettiń? — dep soraptı.

Sonda:

— Aǵa, bul altınlardı suwǵa taslama! Men olardı awır miynetimniń arqasında taptım! — depti.

Sonda ákesi kúlimsirep:

— Balam, bul seniń miynet penen tapqan aqshań ekenligin sezip turman! Miynet penen tapqan aqshanı biykarǵa shashıwǵa bolmaydı! Endi sen buǵan túsindiń be? — depti.

— Túsindim, aǵa! — depti balası.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ákesi balasın miynet etiwge úyretiw ushın ne isledi?
2. Jumsawshı xojayın bala tuwralı ne oyladı?
3. Ákesi balasın qalay sınadı? Sol qatarlardı ertekten tawıp oqıp beriń.
4. Bala miynet etiwdi qalay úyrenedi?
5. Bala ne sebep ákesiniń qolına asıladı? Balanıń sózin tekstten tawıp oqıń.
6. Ertekti tásirli etip oqıp, mazmunın sóylep beriń.

§ 29. Úlkemizdiń temir jolları

164-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıń. Mazmunın sóylep beriń.

Qarım-qatnas ushın eń arzan hám qolaylı bolǵan temir jollar uzaǵımızdı jaqın etpekte.

Eń dáslepki temir jol 1950-jılı qurılǵan Chardjaw — Qońırat temir jolı kóp waqıtlarǵa shekem qarım-qatnas hám júk tasıw ushın xızmet etti. 1967-jılı Qońırat — Beynew temir jolınıń qurılısı baslanıp, 1973-jılı paydalanıwǵa berildi. 1970-jılları Qaraqalpaqstannıń ishinde temir jol qurılısı en jaydırıldı. Taqıyatas, Nókis hám Shımbay qalasına shekem temir jol salındı.

Házirgi waqıtta Ózbekstan aymaǵında temir jol qurılısı jáne de rawajlanbaqta. Tashkent — Samarqand jónelisindegi

«Afrosiyob» jolawshı poezdı qatnap tur. Temir jollar arqalı tek jolawshı tasıp qoymaстан, xalqımız ushın zárúr bolğan júkler de alıp kelinedi.

165-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqırn hám yadlap alıń.

POEZD EMES, ELDIŃ DÁWLETI KELDI

Bul zaman jol salıp juldızǵa-ayǵa,
Ne isleymen dese qúdireti keldi.
Poezd qıshqırırǵı jańlap Shımbayda,
Búgin ullı toydın sáwbeti keldi.

Táriypin aytayın bul kelgen zattın,
Teplovozda kúshi altı mırn attın,
Abadanlıq penen mádeniyattın,
Aǵar bulaq ırıs-dáwleti keldi.

Sarras relsleri soldat qayıstay,
Ushqan qustan, esken jelden qalıspay,
Taw tiyeseń tartıp keter qalıspay,
Ullı texnikanın qúdireti keldi.

Shımbayda shay iship shıqsań esikten,
Poezd minip terbeleseń besikte,
Tek bolǵanı miner waqta keshikpeń,
Gudok shalsa, júrer múddeti keldi.

Ketseń bir kupede tórt adam bolıp,
Máskewge bararsań eki tań qonıp,
Poezd emes, aytsam ataǵın tolıq,
Zamannın kóshpeli jánneti keldi.

Mırn alǵıs bul joldı salıp kelgenge,
Tulpardı noqtalap alıp kelgenge,
Zaman qádirin bilip dáwrán súrgenge,
Shadlı turmıslardıń ziyneti keldi.

(I.Yusupov)

Sorawlar:

1. Dáslepki temir jol respublikamızda qashan salınğan?
2. Temir jol respublikamızdın qaysı rayonlarına shekem baradı?
3. Sizler temir jol transportı haqqında nelerdi bilesiz?

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
temir jol	temir yo‘l	железная дорога	темір жол	demir ýöl
baylanıs	aloqa	связь	байланыс	baglanyşyk
qurılıs	qurulish	стройка	құрылыс	gurluş
jónelis	yo‘nalish	маршрут	бағдар	ýöneliş
jolawshı	yo‘lovchi	пассажир	жолаушы	ýolagçy
arzan	arzon	дешевый	арзан	arzan
qolaylı	qulayli	удобный	колайлы	oňayly, golayly

GÁPTIŇ QARATPA AǴZASÍ

166-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat berıń, olardıń qanday xızmette qollanılganın hám gáptiń qaysı ornında kelgenin aytıń.

— **Xalqım**, meniń sózimdi tolıq tıńlań. (*K.M.*) **Ismayıl!** Barmısań, dostım! ekewi birden qushaqlasıp apaq-shapaq boldı da ketti. — **Háy, kókjal qasqır**, qaqpanıma endi túsken shıǵarsań! (*K.M.*) — **Awıllaslarım**, mende bir pikir bar. (*T.Q.*) — **Joq, balam**, heshqanday hájeti joq. — Óytip balalıq etpe, **ulım!** — **Muxammed!** — balasın shaqırıp. — **Júr, balam**, ájeńe sálem beremiz. (*K.M.*)

Sóylewshiniń sózi qaratılǵan adam yamasa basqa zatlardı, qubılıslardı bildiretuǵın sózlerge **qaratpa aǵza** delinedi. Mısalı: **Aydos**, sen bara almadım dep hesh-

qanday oylanba. **Ağa**, seni atam izlep atır. Hámmesi
de jaqsı bolıp ketti, **qurdas. Há, túlkishek, túlkishek,**
túnde qayda barasań?

167-shınıǵıw. Gáptegi qaratpa aǵzalardı anıqlań, irkilis belgilerine itibar beriń.

O, suveren Respublikam, Watanım,
Seni súyiw huqıqına iyemen.

Siz ushın, siz ushın qosıqlarım bul,
Dańq hám alǵıs sizge, qádirdan ustaz!

Ah-hoo! Quyash táńirim yar bolǵay ózi,
Bárekella, aqlıq balam Asqarjan!

O, Ámiwim, sen hasıl suwsań!

Yoshıń seniń haǵlap aqqan Ámiwdey,
Peyliń seniń Ústirtindey keń, xalqım.

Gúrishtey aq tisleri jarqırıp kúlgen,
Harmań qarındaslar, Aral qızları!

Xabarım bar, ata, ol hádiyseden.

Bir jıl basıp tursa kózimdi olar,
Qabaq shıtpas edim, doslarım, hárgiz.

(I. Yusupov)

168-shınıǵıw. Adam atlarinan, tuwısqanlıq atamalardan qaratpa aǵzalı gáp dúziń.

Úlgi: Ayjamal, mınaw seniń kitabıń ba?

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qaratpa aǵza dep nege aytamız?
2. Qaratpa aǵza qaysı sóz shaqabınan jasaladı?

QARATPA AĞZANÍŇ MORFOLOGIYALÍQ BILDIRILIWI

Qaratpalar, geyde atlıqlasqan kelbetlik hám almasıq arqalı da bildiriledi. Mısalı: Óytip sadalıq etpe, **nadan**. (Ó.X.)

Qaratpalar gáptiń basında, ortasında hám aqırında da keledi. Qaysı orında kelse de, qaratpalar intonaciya arqalı bólinip aytıladı, jazıwda útir qoyıladı.

169-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qaratpa aǵzalardıń astın sızıń, olardıń qanday mánidegi atlıqlardan bolǵanın aytıń.

1. Endi men qaytayın, balalarım. 2. Ata, keshe de tınbadıńız. 3. Joq shıraqlarım, házir awıldıń hámmesi meni kútip otırǵan shıǵar. 4. Gúlayım jeńge, sen kimdi úgitlep atırsań, sen quralı men de túsinem. 5. Apa, gápti qapılıp aytasań-aw, kóziń tórtew emes, ekew-aq qoy. 6. Aytshı, Sapar aǵa, maǵan aytpasań kimga aytasań?

170-shınıǵıw. Ózlerińiz qaratpalardıń gáptiń basında, ortasında hám aqırında kelgenine altı gáp jazıń.

Úlgi: — **Jumabay inim**, saǵan bir soraw bergim kelip tur. (K.M.) — **Apa**, endi maǵan kúlip qaraytuǵın ol qanday baxıt? (S.B.)

171-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıń. Qaratpalardıń orın tártibine, irkilis belgilerine itibar berıń.

Jiyrenshe sheshen bir kúni jolda kiyatırǵanda aldınan qarsı gezlesip qalǵan bir baladan:

— Dúnyada bárinen ne mazalı, balam? — dep soraptı.

— Pal mazalı, — degen eken.

— Eń jumsaq náirse ne?

— Mamıq jumsaq.

— Dúnyada ne qattı?

— Tas qattı.

Bul balanıń juwabın tıńlap turǵan ekinshi bala:

— Usı sorawlarıńızǵa men juwap berip kóreyin, ruqsat etseńiz, — dep ótinedi.

— Al, ayta göy, balam, ne mazalı eken? — deydi Jiyrenshe sheshen.

— Ananıń súti, — dep juwap beripti bala.

— Ne jumsaq?

— Ananıń qolı.

— Al endi ne qattı? — dep sorağanda,

— Ananıń júregi, — degen eken.

Sheshen ekinshi balanıń juwabına razı bolıp, pátıyasın beripti.

(«Xalıq awızınan» kitabınan)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qaratpa aǵzalar qanday sóz shaqapları arqalı bildiriledi?
2. Qaratpa aǵzalar ǵáptiń qaysı orınlarında qollanıladı hám qanday irkilis belgileri qoyıladı?

§ 30. 9-may — Eslew hám qádirlew kúni

172-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıp, mazmunın sóylep beriń.

Mámleketimizde hár jılı 9-may kúni eslew hám qádirlew kúni dep belgilenedi. Bul kúni xalqımız ekinshi jer júzilik urısqa qatnasqan veteranlarǵa húrmet-izzet kórsetedi. Dúnıyadan ótken insandı eslep, olardıń qábirleriniń basına zıyarat etedi. Prezidentimiz pármanı menen ornatılǵan «Hásiretli ana» esteligine gúl sheńberleri qoyıladı. Ata-anaların, jası úlken qariyalardıń awhallarınan xabar aladı. Biytap bolıp jatırǵanlardı barıp kóredi. Bunday xalqımızǵa tán bolǵan miyrim-shápáát, jası úlkenge húrmet, marhumlardı eslew sıyaqlı qádiriyatlar keleshek áwladqa úlgi boları sózsiz.

173-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń hám yadlap alıń.

SEN JETIM EMESSEŃ

Sen jetim emesseń.

Tınıshlan, quwatım,

Quyashtay mehriban,
 Watanıń — anań.
 Aspanday tiregiń bar,
 Miynetkesh ġamxor.
 Tilegińdi orınlar
 Xalıq bar, atań bar.
 Shorshıma, quwatım,
 Óz úyińdeseń.
 Bul jerde
 apat joq,
 qayǵı-ġam,
 órt joq.
 Bunda bar:
 Muhabbat,
 Altın tań,
 gúl tań.
 Hám miynet nanın jep,
 jasaymız biz toq.
 Sen jetim emesseń,
 Uyqıla, quwatım.
 Bul jerde muzlağan,
 Áydarha alqımı,
 Qorqınışlı toplar,
 Gúńirenbes hár kúni.
 Bul jerde — adamzat
 túrinde júrgen,
 Náletiy jawlardıń,
 Jeksurın, shermende,
 Iplas saltanatı,
 Taba almas óz kúnin.

(Ġafur Ġulam)

Sózlik

Qaraqalpaq- sha	Ózbekshe	Russha	Qazaqsha	Türkmentshe
milliy qádiriyat	milliy qadriyat	национальное достоинство	ұлттық мақтаныш	milli buýsanç
ziyarat etiw	ziyosat qilish	поклонение святым местам	зираттау	zyýarat etmek

biytap	bemor	больной	ауру	kesel
marhum	marhum	покойный	марқұм	merhum

174-shınıǵıw. Naqıl-maqallardı oqıp, mazmunın túsindiriń.

Altın otta bilinedi,
Adam miynette bilinedi.

Dúnyadan jaqsı da ótedi,
Jaman da ótedi.

Altın alma, alǵıs al.

Aqıllı jigit el qorǵaydı,
Aqmaq jigit eldi qorlaydı.

Er jigit eli ushın tuwıladı.
Eli ushın óledi.

Er basına kún tuwsa,
Etigi menen suw kesher.
At basına kún tuwsa,
Suwlıǵı menen suw isher.

Batır bir óledi,
Qorqaq kúnde óledi.

175-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Gáptegi qaratpa aǵzalardı anıqlań.
Irkilis belgileriniń qoyılıwın túsindirip beriń.

BÓDENE MENEN TÚLKI

Bódene menen túlki ómirlik dos bolıptı. Eki dos talay jerdi aralaptı. Talay qızıqlardı kóripti. Kúnlerden bir kún:

— Dostım, meni kúldirseńshi? — depti túlki.

— Jaqsı dostım, kúldireyin. Men usha bereyin, sen meniń izimnen juwıra ber, — depti bódene.

Sonıń menen bódene ushıptı da otırıptı, túlki onıń izinen juwırıptı da otırıptı. Bódene ushıp barıp, sıyrı sawıp

otırğan bir kempirdiñ basına qonıptı. Túlki anaday jerde jasırınıp barıp turıptı.

Ğarrı bódeneni kóre sala:

— Kempir-kempir, qozǵalma, men mına basıña qonıp otırğan bódeneni urıp ǵana alayın, awqat etip ǵana jermiz, — depti ǵarrı.

— Boladı, biraq jaqınlap ur, — depti kempir.

Ğarrı jerde jatqan beldi alıp, kerilip salıp qalǵanda, bódene «pırr» etip ushıptı da ketipti, bel kempirdiñ basına tiyipti. Kempir awnap túsıptı. Túlki ishek-silesi qatıp kúlipti.

— Dostım, kúldiñ be? — depti bódene.

— Kúldim, dostım, kúldim, — depti túlki.

ǴÁPTIÑ KIRIS AǴZASÍ HÁM KIRIS ǴÁP

176-shunıǵıw. Berilgen ǵáplerdi oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge dıqqat etiń. Olardıń ǵáptiń basqa aǵzalarınan ózgesheligin aytıń.

1. **Irastan da**, olarǵa seniń ilimiń, meniń qara kúshim kerek! 2. **Tilekke qarsı**, ol kisi búgin joq. 3. **Báلكim**, biraz sózlerdi umıtqan shıǵarman. 4. **Álbette**, baydıń kewlindegi adamdı tabıwı dárkar. (*T.Q.*) 5. **Múmkın**, kelip te qalatuǵın shıǵar. 6. **Itimal**, búgin túnde islewge tuwra keledi. (*Ó.X.*)

Sóylewshiniń ǵáptegi pikirge jeke óziniń qatnasın bildiretuǵın sózlerge **kiris aǵza** delinedi.

Kiris aǵza xızmetin modal sózler hám basqa da mánili sózler atqaradı. Mısalı: 1. **Aqırı**, kemege mingenniń janı bir emes pe, el degen atımız bar. (*Ó.X.*) 2. Aǵa sultan joq jerde men aǵa sultanman, **awa**. (*K.M.*) 3. **Bilmedim**, ol da Temirbekler menen ketken be, qalay? (*T.Q.*) 4. **Demek**, heshkim tanımaydı. (*A.Bek.*)

Kiris aǵzalar eki yamasa birneshe sózlerdiń dizbegi arqalı da bildiriledi. Mısalı: **Shımna kelgende**, ol albirap turǵan joq edi. (*Ó.A.*) **Bir sóz benen aytqanda**, apamnıń jumısı aǵamnıń jumısınan da ańsat emes edi.

177-shıńǵıw. **Álbette, menińshe, durıs, awa, mine** kiris sózleriniń hárbirine yadtan bir gápten gáp dúzip jazıń.

Úlgi: **Durıs,** onıń aytqan ángimeleri shıńlıqqa keledi.

Kiris aǵzalar tómendegi mánilerdi bildiredi

Mánileri	Kiris aǵzaları
1) Isenim, tastıyıqlaw hám maqullaw	Haqıyqatında, shınında, álbette, sóz joq, durıs
2) Boljaw, gúman etiw, shama-law	Múmkin, bálkim, shaması, itimal, sirá
3) Quwanıw, qıynalıw, ókinish, tańlanıw	Meniń baxtıma, tilekke qarsı, bárekella, átteń, háy, haw
4) Bayan etilgen pikirdiń kimge tiyisli ekenligin, deregin bildiredi	Menińshe, meniń oyımsha, bayqawımsha, onıń aytqanına qaraǵanda
5) Sóylewshiniń pikiriniń tár-tibin, juwmaǵın, baylanıslılıǵın bildiredi	Birinshiden, ekinshiden, bir jaǵınan, aqırı, demek, solay etip, qısqası, mısalı
6) Sóylewshiniń pikirin eskertiw, názer awdarıw mánilerin bildiredi	Aytpaqshı, aytqanday, qáne, mine, qánekey
7) Maqullaw hám biykarlaw mánisinde keledi	Awa, joq, qoy, qoyshı, jaraydı

178-shıńǵıw. Kóshirip jazıń. Kiris aǵzalardı tawıp, astın sızıń, olardıń qanday mánide ekenin hám qanday sóz shaqabınan bolǵanın aytıń.

1. Joq, onnan heshqanday direktor shıqpas edi. (T.Q.)
2. Demek, teńizge baratırsań. 3. Menińshe, teńiz astınan bosǵan jerlerge házirshe qol urıwdıń keregi bolmas. (T.Q.)
4. Shınında, awıl adamları jazda demalısqa shıǵıwdı qále-meydi. (T.Q.) 5. Haslında, bizler kóp jıllardan berli qońsımız. 6. Jaqsısı, men saǵan bir ápsana aytıp bereyin. (T.Q.) 7. Qáne, bul máselege buxgalter ne der eken. 8. Qudayǵa shúkir, bul qurlı aman ekensizler. 9. Ilayım, Araldı saqlap qalıwdıń jolı tabılǵay! (T.Q.)

Sóylewshiniń óz pikirine qosımsha pikir bildirip kelgen gáplerge **kiris gáp** delinedi. Mısalı: **Óziń bilesen**, seniń jumıların menen burınnan tanıspan. (K.M.) **Bilmedim**, ózińiz xabarlasıp bilersiz. (T.Q.)

Kiris gápler qurılısı jaǵınan keńeyip, óz bayanlawışına iye boladı. Olar tiykargı gápten intonaciya arqalı bólinip ayıladı. Mısalı: **Írasın aytsam**, men sonday bir ilimge uqıbı bar jigitti izlep júrgen edim. (K.M.)

179-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi óz ana tilinizge awdarıp jazıń. Kiris gáplerdiń astın sızıń hám mánilerin aytıń.

1. Haqıyqatında, men bul haqıyqatlıqtı, kórgen-bilgenlerimdi qosımtasız, qorqa-qorqa aytıp otırman. (G.E.)
2. Joq, álbette, aytqanlarıńızdı orınlayman. 3. Tilekke qarsı, ol búgin de kelmey qaldı. (G.E.) 4. Álbette, hámme jigít onday emes goy. 5. Meyli, qızım, seniń-aq aytqanıń bolsın. (G.E.) 6. Demek, bul seniń qatarǵa qosılǵanıń bolsın. (G.E.)

180-shınıǵıw. Tilekke qarsı, mısalı, qoyshı, haqıyqatında, durısın aytıw kerek, **ózim bilemen** degen kiris aǵzalarǵa awızeki gáp dúziń hám túsindirip beriń.

Kiris aǵza hám kiris gáppler gáptiń basında kelse eki jaǵınan, sońında kelse aldınan útir qoyıladı. Mısalı: **Aqırı**, Ismayıl shıdamadı. (K.M.) Búgan, **álbette**, maqtana alaman. (Ó.X.) 20 aw qansha balıq tutadı, **ózińiz bilesiz**. (K.S.)

181-shınıǵıw. Kiris aǵza hám kiris gápplerge tiyisli irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Kiris aǵzalardıń qanday sóz shaqabınan bolǵanın aytıń.

1. Ásirese saqalları menen kózleriniń usaslıǵı, bir ustanıń qolınan shıqqanday bir reńles. (K.S.) 2. Shınında da Sánem óz sózinde turıp aldı. (A.Á.) 3. Mine kesheden berli ol naǵız bala boldı. (T.Q.)

§ 31. Milletler arasındaki tatlılıq

182-shıngıw. Tekstti oqıń. «Milletler arasındaki tatlılıq» temasına baylanıslı sáwbetlesin.

Ózbekstan Respublikasında júzden aslam millet wákılleri tınısh hám tatlıw turmısta jasap atır. Hár bir millet óziniń milliy úrp-ádet, dástúrlerine iye. Qáysı tilde qarım-qatnas jasaw, oqıw hár kimniń óz erkinde. Olar ózleriniń milliy mádeniy oraylarına iye. Qaraqalpaqstan Respublikasında da birneshe milletler jasaydı. Mekteplerde oqıw qaraqalpaq, ózbek, rus, qazaq, túrkmen tillerinde alıp barıladı.

183-shıngıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

BOLARSAÑ

Bá lent tawlar, biyikpen dep buwsanba,
Eri gen bir uwıs zerdey bolarsañ.
Tereń dárya, aybatıńa quwanba,
Waqtıń jetse, qara jerdey bolarsañ.

Bilgenimdi aytım, sóz kelgen waqta,
Zawal bar orınsız urǵan tayaqta,
Zalımlar qor bolıp, qalar ayaqta,
Ǵárip, sen jılama, sherdey bolarsañ.

Jaqsılar janında júrgil sen óziń,
Mánisi dúr bolsın sóylegen sóziń.
Alımǵa uyısań, ashılar kóziń,
Jáhillerge erseń, górddey bolarsañ.

Luqmanday kóp dártke darman berseń de,
Rustemdey dáwlerge párman berseń de,
Iskenderdey jerdiń júzin alsań da,
Sońında hámmege teńdey bolarsañ.

Maqtımqulı, serle ishi-tısıńdı,
Jayın bilip sarp et bolsa asıńdı.

Aqıllınıń qoy jolına basıńdı,
Er izine erseń, erdey bolarsań.

(*Maqtımquli*)

184-shınıǵıw. Naqıl-maqallardı oqıp shıǵıń. Mánilerin túsindirip berıń.

Xalıq penen dos bol,
Atıń shıǵadı.

Dos jılatıp aytadı,
Dushpan kúldirip aytadı.

Jaqsı dos, is túskende biliner.

Sırın bilmegen adam menen dos bolma.

Mıń somıń bolǵansha,
Mıń dostıń bolsın.

Dostıń mıń bolsa da — az,
Dushpanıń bir bolsa da — kóp.

Dos dosqa qolın berse,
Arasınan qıl ótpeydi.

Ası kóptiń táni semiredi,
Dosı kóptiń janı semiredi.

Dostıń sırınan ósek aytpa,
Bir kúni qulaqqa shalınadı.

(*Qaraqalpaq naqıl-maqalları*)

185-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıń. Tildiń tazalıǵı boyınsha pikirlesıń.

Mektepte oqısın-oqımasın, biraq hár insannan talap etiletuǵın bir nársе — júzin taza tutqanı yańlı aytar sóziniń

taza bolıwına erisiw. Patas sóz aldı menen iyesine kir jaǵadı.

Biymanı sóz — jırtıq pul, onı kimge usınsań da, ózińe qaytaradı. Awzıńnan shıqqan sóz sheńgel bolsa, aylanıp ózińdi de tırnaydı. Awzıńnan shıqqan sóz gújim bolsa, ózińdi de sayasına aladı, záhár bolsa ózińdi de uwlaydı, pal bolsa, ózińdi de mazaǵa toydıradı. «Jıllı-jıllı sóyleseń, jılan ininen shıǵadı» dep biykargá aytılmasa kerek.

Diywaldıń qunı qalǵan gerbishlerdiń sapasınan ǵárezli bolǵanıday, aytılǵan áńgimeniń qunı sózlerdiń shıyraq-lıǵınan ǵárezli.

(*T. Qayıpbergenov*).

186-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń hám yadlap alıń.

TUWISQANLIQ

Tariyxlargá gúwalı sóz,
Hárbir dártke dawalı sóz,
Kiyeli sóz, duwalı sóz,
Tuwısqanlıq, tuwısqanlıq!

Ullı rus bawırmanım,
Alǵan istiń awırmanın,
Asqar tawım, meniń janım,
Aybatlı sóz tuwısqanlıq.

Jańa áwlad Berdaqlardıń,
Taras dańqın ardaqlar dım,
Baxtın qaraqalpaqlardıń,
Bálent etken tuwısqanlıq.

Ózbekti óz aǵam etken,
Ullı baxıt inam etken,
Bir qazanda as demletken,
Bawır basqan tuwısqanlıq.

Suwımdı saǵalas etken,
Elimdi aralas etken,

Türkmenge namalas etken,
Gardashı kóp tuwısqanlıq.

Qazaqlarğa tay soygızğan,
Qırğızlarğa qoy soygızğan,
Úy tiktirip, bas qoygızğan,
Tuwısqanlıq, tuwısqanlıq.

(I. Yusupov)

KIRIS AĞZA HÁM KIRIS GÁPLERDİŇ INTONACIYASÍ

Gáptiň kiris aǵzaları tiykargı gáptegi ayılğan pikirge sóylewshiniň hár túrli modallıq, emocionallıq, maqullaw hám biykarlaw t.b. sıyaqlı qatnasların bildiredi. Olar gáptiň ulıwmalıq mazmunı yaqi onıń bir aǵzası menen mánilik jaqtan ǵana baylanıladı. Gáp ishinde pauza arqalı bólinip ayıladı. Mısalı: 1. **Bálkim**, ol úydiń átirapın aylanıp júrgen shıǵar. (T.Q.) 2. **Múmkın**, eliw centnerden de asar. 3. **Qısqası**, paxta ushın gúreste dáslepki jeńiske qádem attı. 4. **Awa**, ózimniń bargım keldi. 5. **Joq**, keliwi múmkın emes. (Ó.X.) 6. **Alla bárekella**, o biysharanıń halı neshik bolar eken. (T.Q.)

Kiris gápler dúzilisi jaǵınan kiris aǵzaǵa qaraǵanda keńeyip, gáplik belgige iye boladı. Olar tiykargı gápten intonaciya arqalı bólinip ayıladı. Mısalı: **Ózińiz bilesiz**, qánigeler tańlaw bas másele bolıp otır. **Nesibeli aytqanday**, ol awıl keńestiń xatkeri bolıp shıqtı. (Ó.X.)

Kiris gápler quramı jaǵınan eki bas aǵzalı hám bir bas aǵzalı bolıp keledi. Mısalı: **Ózim bilemen**, olardıń zeynine tiymey, jasırın ruqsat berip qoyıppan. **Bilemen**, shoshańlap táǵı da gápti ózi baslaydı. (Sh.S.) **Durısın aytıw kerek**, jańa qońsı menen tez tanısıp kettik. (Á.A.)

187-shınıǵıw. Oqıń. Kiris aǵza hám kiris gáplerdi tawıp, olardıń bir-birinen ózgesheligin aytıń.

Demek, ulımdı jaqsı kóriwge tıyım salmaqshımısañ? (Á.G.) 2. Solay etip, aradan tórt-bes kún ótti. (T.Q.) 3. Bilemen, usı tilge shorqaqlıgım ózimnen basqağa zıyanın tiygizip jürgen joq. (Sh.S.) 4. Múmkin, olarğa tırnalar jerge qonıp atırğanday kórindi me eken? (Sh.A.) 5. Meniń baxtıma, búgin kún de qattı suwıq. (Ó.A.) 6. Ol shabıwılğa baylanıslı biy babamnıń iske asırıwı tiyis oyları bar ma, kim bilsin? (T.Q.)

188-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılğan sózlerge dıqqat etiń.

1. **Shınında**, endi bizge júk kóteretuǵın nar kerek edi. (Ó.X.) 2. Men, **tilekke qarsı**, ózimniń súyikli joldasım menen xoshlasa almadım. 3. **Yapırmay**, usı kiyatırǵan Jáhángir aǵa emes pe eken? Júris-turısı sol ǵoy, **shaması**. 4. **Durısın aytsam**, súwretimdi kúnde sorap, mazamdı alıp júr. (Ó.A.) 5. Jigirma aw qansha balıq uslaydı, **ózińiz bilesiz**. (K.S.)

189-shınıǵıw. Oqıń. Kiris aǵza hám kiris gáplerdi tawıp, olardıń intonaciyalıq ózgesheligin túsindiriń.

1. Tuwrı, onıń aytqanı biraz haqıyqatlıqqa keledi. (T.Q.) 2. Men aytsam, ayırım adamlardıń tańlanıwı itimal. (Ó.X.) 3. Qaydan shıqsa sonnan shıqsın, gápimdi qızıq qılıw ushın qasımnan da qosıp-qosıp jiberdim. (Sh.S.) 4. Sóz joq, onnan keshirim sorawğa tiyisliseń. (Á.G.) 5. Tıń jerlerdi názerde tutatuǵın bolsaq, eń tiykarǵısı sonnan ibarat, bunda eń áhmiyetli wazıypanı alǵa qoydı. («E.Q.») 6. Bul, álbette, jaqsı qásiyet. (Ó.X.)

190-shınıǵıw. Kiris aǵza hám kiris gáplerdi tiyisli irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Kiris aǵzalırdıń bildiriliwin aytıń.

1. Meniń baxtıma búgin kún qattı suwıttı. (Ó.A.) 2. Menińshe Marat Izimbetovqa biziń házilimiz unamasa kerek. 3. Aqırı jiptiń basın uslay almaǵanın kórgen ákesi baqırıp, násiyatın aytıp óziniń qasına aldı. 4. Birinshiden

ol Üstirtke birneshe ret keldi. Ekinshiden jatqan quwdaladan qanday qurılıs materialı shıǵadı degen oyda da boldı. (S.S.) 5. Máni ańlatpaytuǵın meniń bul xabarıma álbette ózimnen basqa heshkimniń túsiniwi mümkin emes. (Q.D.) 6. Sol aytqanday ıssınıń ózi de bıyılǵı jılı jańa baslandı ğoy. (G.I.) 7. Ulım sen aytqanday bizge diyqan ata bolıw qayda. (Ó.X.)

191-shınıǵıw. Qaratpa hám kiris aǵzalardıń irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Qaratpalardıń astın bir, kiris aǵzanıń astın eki sızıń.

Haqıyqatında da sol saparı kóp sóyledi. Bul tawsılmas ğáziyneniń mákanı áyyemgi tariyxlarda bálkim, «Bostan» atalǵan shıǵar.

— Háy bárekella áne azamattıń sózi, — dedi dasturxan üstinde otırǵanlardıń jası úlkenlew birewi.

— Kásibiń bizge kerek jigit ekenseń, Sharapat inim. Biz ózimiz elmiz ğoy, Temirbay aǵa.

— Qálender aǵa shegara biziki. — Balalarım jigitler baslaǵan tırnaqlarıń máńgilik bolsın. Tilekke qarsı qar da jawın da bolmadı. Óziń bileseń sen meniń aytqanımdı qılmay bul jerde qalıp qoydıń. (S.S.)

192-shınıǵıw. Tómendegi berilgen modal mánili sózlerdi keltirip, yadıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan gáp dúziń. Gápińizde kiris aǵzalardıń hár túrli orınlarda keliwin esapqa alıń.

Sózler: haqıyqatında, durıs, álbette, mümkin, tilekke qarsı, átteń, menińshe, demek, sózsiz.

KLASTAN TÍS OQÍW

193-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep beriń.

KISHIPEYIL INSAN

Batpaqlı maydanshanıń átirapında birneshe terekler ósip tur, shepte mákke atızları, oń tárepte pálekleri shıyratılǵan qıyarlar, arı jaǵında qawın atızlıǵı. Maydanshanıń ortasında

kishkene háwiz, onıń qaptalıńda úyilgen ılay menen deneleri quyash áptabına kúyip qaraltım tartqan eki adam kórinedi. Olar tınımsız gúybeńlep gerbish quyıp atır. Birewi jas óspirim, ekinshisi eresek adam. Kók-kónbek egis atızlarınıń shetindegi surǵılt túsli maydanshaǵa keptiriw ushın qatara jayıp qoyılǵan gerbishler sırttan qaraǵan kózge sál-pál qarawıtıp kórinedi. Bári sup-sulıw quyılǵan. Mashina menen emes, qol menen quyılǵan mıńlaǵan gerbish jatır. Miynetten dóregen ájayıp kórinis!

Bizler qam gerbishlerdi basıp sındırıp almaw ushın qádemlerimizdi abaylap basıp, olardıń arası menen alǵa qaray júrdik. Eresek adam bizlerdi kórip qarsı qaray júrdi. Bul Allaniyazdıń ózi eken.

Onıń menen tanıstıq. Instituttı tamamlagannan keyin Allaniyaz óz awılına qaytqan. Házir mektepte muǵallım. Onıń eki qızı, bir ulı bar. Ol házirgi kúnniń táshiwishleri menen jasap atırǵan, ayrıqsha sap hújdanlı adam — Ózbekstan Qaharmanı.

Allaniyaz Óteniyazov járdemge mútáj shańaraqlarǵa qalıw járdem kórsetip kiyatırǵan ápiwayı, keńpeyil insan. (T.Q.)

194-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep beriń.

AY — JERDİŇ JOLDASI

Ay — dumalaq formadaǵı júdá úlken, suwıq hám qattı aspan denesi. Ol Jerdiń joldası, sebebi ol planetamızdıń átirapında aynalıp turadı.

Ay — bizge eń jaqın bolǵan aspan denesi. Ol Jerden shama menen 400 mıń kilometr aralıqta turadı. Teleskop arqalı qaraǵanda Ayda tawlar, úlken-úlken tegislikler hám oypatlıqlar jaqsı kórinedi. Bulardı adamlar «Ay teńizleri» dep ataydı, lekin olarda suw joq, olar qurǵaq.

Aydıń beti Quyash nurların qaytaradı, sonıń ushın Ay tap basqa planetalar sıyaqlı qaytarılǵan Quyash nurların shashıp jarqırıp turadı.

Ay bárqulla Quyash nurı túsip turatuǵın bir tárepi menen jerge qarap turadı. Aydıń ekinshi tárepi bizge qarap turadı. Ay nesi menen jerden parıq qıladı?

Birinshiden, Aydıń suw hám hawanıń tásirinde puwlanıp shıǵıp bultlardı payda etetuǵın nárseler joq. Sonıń ushın teleskopta Aydaǵı tawlar hám «teńizler» bárqulla ap-anıq kórinip turadı.

Ekinshiden, Aydıń beti Quyash nurlarınan qattı ısıydı. Quyash batqannan keyin ıssılıq suwıq penen almasadı.

Úshinshiden, Ayda hámme zatlar Jerdegige qaraǵanda jeńil boladı.

195-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Gáp aǵzalarına tallań.

Jıllı samal keń dalańlıqqa jan endirdi. Arqadan Araldıń ústi menen ala bultlar kelip, geyde aspandı qaplap, ózleriniń sayasın jerge túsirip, hár waqıtta nóserlep quyıp, uzaqqa jılısıp kóship baratırǵanday edi. Bulttan shıqqan quyash óz nurın atızlıqqa tókti. Kók shóp kógerip, janlı maqluqlarǵa jan endi. Keń dala, say-salalar kók-kónbek bolıp, jasıl gilem jamılǵanday bolıp kórinedi. Tek súrilgen jerlerge kók shıqpay aǵarıp, shańǵıtıp jatır. Quslar qanatların jayıp, toparlasıp ushıp júr. Qarabaylıǵa báhár keldi.

Tań atqannan kempirler menen hayallar sıyırların sawıp bolıp, padaǵa qosıp, sütünler pisirip, awqatların tayarlawda. Sıyırlar jaylawlarda kók quwalap erkin jayılp júr. (X.S.)

196-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep berin.

MONSHAQLÍ

Jazǵı kanikuldıń bir kúnde birge oqıytuǵın doslarım Kamal, Ámet penen awıldan alıstaǵı bozlaqtan jabayı ósken gewrek hám pıskın qaramıq terip qaytıw ushın barǵan edik. Gewrek jep, qaramıq jep bolǵannan keyin, úshewimizde de Monshaqlı tawınıń basına shıǵıp qaytayıq degen qıyal payda boldı. Maqsetimiz — Monshaqlınıń tóbesine shıǵıp sayaxat etip qaytıw.

Ol biziń awılımızǵa tórt-bes shaqırımday jerde edi, jarıspaqqa hámmebiz teńnen joqarıǵa qaray órmelep baratırımız. Eń aldında Kamal, ekinshi men, ábden ókpesi óshken Ámet izimizde.

Ekewimiz tınbastan órmelep Monshaqlınıń eń biyik tóbesine shıqtıq. Qır átirapqa qarap, samalǵa kókiregimizdi kerip, ústi-ústine dem alıp atırmız. Kóp keshikpey izimizde qalǵan Ámetti qoltıǵınan súyep tóbege shıǵarıp aldıq.

Monshaqlınıń qır átirapı áyyemnen qurǵap qalǵan kól hám úlken saylar menen qorshalǵan eken. Kóz jetpes dalańlıqlar. Qublasına qarasań Túrkmennstannıń awıllarınıń terekleri alıstan kózge buldırap kórinedi. Usı jerden Aybúyir arqalı biziń ólkemiz Túrkmennstan menen shegaralas eken.

Bizler úyge kelip atamnan Monshaqlınıń tariyxı haqqında aytıp beriwin ótindik.

MAZMUNÍ

§ 1. Ózbekstan — meniń Watanım	4
Orfoepiya hám orfografiya	6
§2. Birinshi akademik — Marat Nurmuxammedov.....	9
Leksikologiya. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik baylıǵı haqqında túsinek. Ulıwma qollanılatusın sózler hám terminler.....	11
§ 3. Aralım — dártım meniń.....	15
Turaqlı soz dizbekleri.....	18
§ 4. Til ósiriw.....	20
§ 5. Men süygen qaharman.....	21
Sintaksis haqqında túsinek	25
§ 6. Ustazlıq etken jalıqpas.....	24
Gáp aǵzaları. Gáptiń bas aǵzaları. Baslawısh.....	27
§ 7. Miynettiń nanı tatlı	30
Jay qospa hám keńeytilgen baslawıshlar.....	34
§ 8. Doslıq — izzet, ullı dáwlet.....	36
Bayanlawısh.....	40
§ 9. Klastan tıs oqıw	43
§ 10. Tábiyat hám biz	44
Jay hám qospa bayanlawısh	47
§ 11. Biziń perzentlik parızımız.....	49
Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları. Anıqlawısh.....	51
§ 12. Teberik mákan.....	54
Tolıqlawısh. Jay, qospa hám keńeytilgen tolıqlawısh.....	56
§ 13. Tariyxıy orınlargá sayaxat	59
Pısıqlawısh. Jay, qospa hám keńeytilgen pısıqlawısh.....	62
§ 14. Til ósiriw.....	65
§ 15. Til bilgen el bilei.....	66
Pısıqlawıshtıń mánisine qaray túrleri.....	67
§ 16. Tuwǵan elge súyispenshilik.....	68
Orın hám waqt pısıqlawısh	71
§ 17. Klastan tıs oqıw.....	73
§ 18. Ruwxı baydıń eli bay.....	76
Sın hám muǵdar dáreje pısıqlawısh.....	78
§ 19. Xalıq maqtanışı	80
Sebep hám maqset pısıqlawısh.....	83

§ 20. Qaraqalpaqstannıń tábiyyıy baylıqları.....	87
Shárt hám qarsılas pısıqlawısh.....	89
§ 21. Ananıń kewli balada	92
Sintaksis hám punktuaciya. Bir bas aǵzalǵı gápler	95
§ 22. Sport Watandı dúnyaǵa tanıtadı	96
Feyil bir bas aǵzalǵı gápler. Iyesi belgili gáp.....	99
§ 23. Qız ósse, eldiń kórki.....	100
Iyesi belgisiz gáp	103
§ 24. Nawrız — jıl bası	104
Iyesi ulıwmalasqan gáp	106
§ 25. Qara úy — xalqımızdıń maqtanıshı.....	108
Iyesiz gáp.....	110
§ 26. Klastan tıs oqıw	112
§ 27. Qaraqalpaq xalqınıń milliy saz ásbapları.....	113
Atawısh bir bas aǵzalǵı gápler. Ataw gáp	116
§ 28. Internet tarmaǵında	118
Tolıq hám tolıq emes gápler.....	119
§ 29. Úlkemizdiń temir jolları.....	121
Gáptiń qaratpa aǵzası	123
Qaratpa aǵzanıń morfologiyalıq bildiriliwi.....	125
§ 30. 9-may— Eslew hám qádirlew kúni.....	126
Gáptiń kiris aǵzası hám kiris gáp	129
§ 31. Milletler arasındǵı tatıwlıq.....	132
Kiris aǵza hám kiris gáplerdiń intonaciyası	135
Klastan tıs oqıw	137

MADENBAY DÁWLETOV,
SHÁRIGÚL ALLANIYAZOVA,
DÁWLETNAZAR SEYTQASIMOV
ARUXAN DÁWLETOVA

QARAQALPAQ TILI

8-KLASS

Oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın
klaslar ushın sabaqlıq

Redaktor *U. Yusupova*
Kórk. redaktor *I. Serjanov*
Tex. redaktor *B. Turimbetov*
Operator *N.Saukieva*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 18.09.2019-j.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Tip «Times» garniturası. Ofset usılında
basıldı. Kegl 11. Kólemi 9,0 b.t. 9,5 esap b.t.
Nusqası 18030 dana. Buyırtpa № .

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası,
Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi
«O‘zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi
baspaxanasında basıldı.
100011, Tashkent qalası, Nawayı kóshesi, 30-jay.